

ԱՆՏԻՊ**ՆԻՒԹԵՐ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՆՇԱՆԵԱՆ - ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ (1907–1939)**

Հայ մտաւորականութեան պատմութեան մէջ նամակագրութիւնները յաճախ կը հանդիսանան այնպիսի սկզբնաղբիւրներ, որոնք ո՛չ միայն կը լուսաբանեն անձնական յարաբերութիւնները, այլեւ կը բացայայտեն իրենց ժամանակի մշակութային շարժումները, գիտական հետաքրքրութիւնները եւ ազգային մտահոգութիւնները:

Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի (հետագային եպիսկոպոս, պատրիարք Ս. Աթոռի) եւ Արշակ Զօպանեանի նամակագրութիւնը կը պատկանի հայ մշակութային եւ մտաւորական պատմութեան այն սկզբնաղբիւրներու շարքին, որոնք կարեւոր տեղեկութիւններ կը փոխանցեն 20-րդ դարու առաջին տասնամեակներուն հայագիտական հետազոտութիւններու զարգացման, ինչպէս նաեւ տարբեր մշակութային կեդրոններու միջեւ գոյութիւն ունեցած մտաւորական կապերու մասին: Ներկայ նամականին կ'ընդգրկէ մօտաւորապէս երեք տասնամեակ՝ սկսելով 1907 թուականէն եւ շարունակուելով մինչեւ 1930-ական թուականներու աւարտը, եւ կը ներկայացնէ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան անդամ Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի (1872-1944) եւ Փարիզի մէջ գործունէութիւն ծաւալող նշանաւոր գրող, հրապարակագիր ու խմբագիր Արշակ Զօպանեանի (1872-1954) միջեւ հաստատուած գրական ու գիտական հաղորդակցութիւնը: Անոնք անձամբ ալ ծանօթացած էին 1921-ին, երբ Զօպանեան այցելած էր Երուսաղէմ ու միջոց մը վայելած Հայոց վանքի ասպնջականութիւնը՝ դառնալով Ս. Աթոռոյ հաւատարիմ բարեկամներէն մէկը:

Նշանեան-Զօպանեան նամականիի զգալի մէկ մասը կը վերաբերի հայ միջնադարեան գրականութեան ուսումնասիրութեան եւ հրատարակութեան խնդիրներուն: Զօպանեան, որ իր հրատարակչական նախաձեռնութիւններով եւ գրական-թարգմանչական գործունէութեամբ կը ձգտէր հայ գրական ժառանգութիւնը ներկայացնել միջազգային մտաւորական շրջանակներուն, բազմիցս դիմած է Երուսաղէմի մատենադարանին՝ ձեռագրական նիւթերու որոնման եւ ընդօրինակութեան նպատակով: Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան, որպէս Ս. Յակոբեանց վանքի ձեռագրատան պատասխանատու, կեղեցական եւ ձեռագրագիտական փորձառութիւն ունեցող ուսումնասիրող, պատրաստակամութեամբ կը մասնակցէր այդ աշխատանքներուն՝ ընդօրինակելով ձեռագիրներէ, երբեմն նաեւ մամուլէ հատուածներ, հաղորդելով մատենագիտական տեղեկութիւններ եւ կատարելով անհրաժեշտ գիտական ճշգրտումներ: Այս նամակագրութիւնը, հետեւաբար, կարեւոր վկայութիւն է Երուսաղէմի ձեռագրատան ունեցած դերին մասին՝ հայագիտական ուսումնասիրութիւններու մէջ:

Նամակներուն մէջ յաճախ կը յիշատակուին միջնադարեան հեղինակներու անուններ եւ Երուսաղէմի ձեռագրատան մէջ պահպանուող ձեռագիր մատենաններու թիւեր: Այդ շրջագծով յիշատակուած են, ի միջի այլոց, Ֆրիկ, Քերովբէ, Խաչատուր Կեչառեցի, Գրիգոր Աղթամարցի եւ այլ հեղինակներ: Նշանեանի նամակները կը պարունակեն նաեւ ձեռագրագիտական դիտողութիւններ, ընթերցման ճշգրտումներ եւ լեզուաբանական մեկնաբանութիւններ, որոնք կը վկայեն իր գիտական պատրաստուածութեան

եւ ձեռագրագիտական փորձառութեան մասին: Այս առումով նամակագրութիւնը հետաքրքրական աղբիւր է նաեւ հայ միջնադարեան գրականութեան ուսումնասիրութեան պատմութեան տեսակէտէ:

Միեւնոյն ժամանակ նամակները կը բացայայտեն հայ մտաւորական աշխարհի բազմակեդրոն բնոյթը: Երուսաղէմ իր հնաւանդ ձեռագրատունով եւ կրթական հաստատութիւններով կը հանդիսանայ հայ մշակութային կարեւոր կեդրոն մը, մինչդեռ Փարիզ կը ներկայացնէր արեւմտահայ մտաւորականութեան գործունէութեան միջազգային արդի հարթակներէն մէկը: Այս երկու կեդրոններու միջեւ հաստատուած նամակագրական հաղորդակցութիւնը կը վկայէ մտաւորական այն ցանցին մասին, որու միջոցով հայագիտական նիւթերու փոխանակումը եւ գիտական համագործակցութիւնը կը շարունակուէին հակառակ աշխարհագրական հեռաւորութեան:

Նամակագրութիւնը նաեւ կը լուսաբանէ ժամանակի ազգային եւ քաղաքական իրադարձութիւններու արձագանգը հայ մտաւորական շրջանակներուն մէջ: Խրիմեան Հայրիկի մահէն ետք կաթողիկոսական ընտրութեան շուրջ ստեղծուած վիճակը, Երուսաղէմի պատրիարքութեան ներքին խնդիրները, Կոմիտաս Վարդապետը Փարիզէն Երուսաղէմ փոխադրելու նիւթը, Կարկուռեան յայտնի դատավարութիւնը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Միջին Արեւելքի գաղթական հայութեան կացութիւնը, պատերազմէն ետք ստեղծուած նոր պայմանները, բրիտանական հոգատար կառավարութեան իշխանութեան շրջանին պատրիարքական ընտրութիւններու կազմակերպման հարցերը եւն. բազմիցս կը յիշատակուին նամակներուն մէջ: Նշանեան կը հաղորդէ տեղեկութիւններ նաեւ գաղթականական շարժումներուն, պատերազմի հետեւանքներուն եւ տեղւոյն հայութեան վիճակին մասին, որոնք այսօր կը ներկայացնեն պատմական կարեւոր վկայութիւններ:

Նամակագրութիւնը կը շարունակուի նաեւ պատերազմէն ետք՝ 1920-30-ական թուականներուն: Այդ շրջանի նամակները կը վերաբերին պատրիարքութեան վարչական հարցերուն, ինչպէս նաեւ հայ գրական եւ մշակութային նախաձեռնութիւններուն: Այսպիսով նամակները կը բացայայտեն ոչ միայն գիտական համագործակցութեան, այլեւ անձնական բարեկամութեան եւ փոխադարձ վստահութեան միջնորդող, որ երկար տարիներ կապած էր հայրենակից երկու մտաւորականները:

Ուստի, ստորեւ հրատարակուող նամակները, իրենց ծանօթագրութիւններով հանդերձ, նպատակ ունին փոքր ներգրում մը բերել հայ մտաւորականութեան պատմութեան եւ հայագիտական հետազոտութիւններու պատմութեան ուսումնասիրութեան մէջ:

Խմբագրական նշում

Հետեւեալ քսանչորսը կը ներկայացնեն Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի եւ Արշակ Զօպանեանի փոխանակած այն նամակները, որոնք ի պահ կը մնան Երեւանի Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանէն ներս, Ա. Զօպանեանի թողօնի թիւ 5092-5110 թղթապանակին մէջ: Կան քանի մը նամակներ ալ, զորս գտած ենք Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան Կիւլպէնկեան մատենադարանի մէջ գտնուող Մեսրոպ Եպսկ. Նշանեանի անձնական նամակներու տետրակներէն: Վերջիններս նըշուած են տողատակի ծանօթագրութիւններով:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան նախկին դիւանապետ, «Սիոն»ի նախկին խմբագիր, բանասէր Արայ Գալայճեան (1938-2012) «Սիոն»ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր 1972

Թուակիր համարին մէջ (էջ 419-430) հրատարակած է Չօպանեանէ Նշանեանի ուղղեալ եօթը նամակ՝ նշելով, թէ վերջինիս թղթածրարին մէջ Չօպանեանի ստորագրութեամբ կայ քառասունչորս նամակ: Հետաքրքիր ենք գիտնալու, թէ Գալայճեանի մահէն ետք արդեօք ի՞նչ եղած է մնացեալ երեսունեօթի ճակատագիրը:

Նամակները կը հրատարակենք հաւատարիմ մնալով բնագրին եւ պահպանելով ուղղագրական եւ լեզուական հիմնական առանձնայատկութիւնները: Ի պահանջել հարկին կատարուած են ուղղագրական մանր ճշգրտումներ: Շեղագրով տրուած ընդգծումները կը պատկանին նամակագիրներուն, իսկ անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ դրուածները՝ հրատարակչին:

Ծանօթագրութիւնները կը նպատակադրեն պարզաբանել նամակներու մէջ յիշատակուած անձերը, ձեռագիր մատեանները, պատմական իրադարձութիւնները եւ գրական երկերը: Անոնք հիմնուած են հիմնականաբար մատենագիտական աղբիւրներու եւ ժամանակակից ուսումնասիրութիւններու վրայ:

* * *

Երուսաղէմ, 9/22 դեկ. 1907

Մեծայարգ

Պ. Արշակ Չօպանեան

Փարիզ

Ստացայ դեկ. 3 Թուակիր նամակնիրդ: Թէպէտ շատ տեղերէ խնդրանքներ կու գան, որոնց ամէնուն դժուար է ինձ պատասխանել վանական զբաղումներու շատութեան պատճառաւ¹, բայց որովհետեւ առաջին օրէն Ձեր գրականութիւնը սիրած եւ գործերնուդ համակրողներէն եմ, փութացի Ձեր փափաքին գոհացում տալ ընդօրինակութիւններ ընելով, զորոնք առանձին ծրարով կը ղրկեմ Ձեր հասցէին:

Ձեր յանձնարարութեան համաձայն տաղերու առաջին տողերը օրինակեցի, Ձեզ կը մնայ ընտրութիւններ ընել ձեռագիրներու թիւը եւ առաջին տողը նշանակելով: Յաղագս Հոփսիսիմէ կուսիմ² ոտանաւորը եւ յաջորդը՝ Երզնկայի երկրաշարժին վրայ³ ամբողջութեամբ գրեցի (Թուղթ 12-21), ինչպէս նաեւ Քերովբէի տաղը⁴ (Թուղթ 42-43): Թուղթ 21-24 երկու տաղերը մեր ձեռագրաց ցուցակին մէջ Քերովբէին կը վերագրուին, ուստի զանոնք ալ ընդօրինակեցի:

Իսկ Ֆրիկի մեր քով գտնուած երգերուն միայն առաջին տունները կը ղրկեմ, որպէսզի անոնցմէ ընտրութիւն ընէք, միգուցէ Ձեզի ծանօթներ գտնուին եւ մեզ աւելորդ

¹ Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան բացի Ս. Յակոբեանց միաբանի մը առօրեայ ծառայութենէ, Սեպտեմբեր 1906-ին ստանձնած էր թանգարանապետի պարտականութիւնը, որու պատասխանատուութիւնը կը տարածուէր նաեւ մատենադարանի վրայ: Ան միաժամանակ կը վարէր Միաբանական ընդհանուր ժողովի ատենապետի պաշտօնը:

² Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան այս տաղը ընդօրինակած է Ս. Աթոռոյ ձեռագրատան թիւ 1426 ձեռագրէն, որ 1614-ին գրագրուած ժողովածոյ մըն է (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Ե, Երուսաղէմ, 1971, էջ 90): Չօպանեան զայն հրատարակած է «Հայ էջեր» աշխատութեան մէջ (Փարիզ, 1912, էջ 6-12):

³ Երզնկայի երկրաշարժը ըստ Դարանաղցի տեղի ունեցած է 17 Յունիս 1583-ին, Ս. Լուսաւորչի երկուշաբթի օրը: Այս մասին եղած տաղը նոյնպէս թիւ 1426 ձեռագրին մէջ է, էջ 408-411 («Յարեւելից բերի ետլի...»), (տե՛ս «Մայր ցուցակ», էջ 92-93):

⁴ Հրատարակուած է «Հայ էջեր»-ի մէջ, էջ 76-79: Թէեւ գրուած է, որ թիւ 1426 ձեռագրի մէջ ալ կայ տարբերակ մը, սակայն Նորայր Եպս. Պողարեան չ'է նշած «Մայր ցուցակ»-ի նկարագրութեան մէջ:

աշխատութիւնն ըլլայ: Այդ երգերը մեծ մասամբ № 1070 ձեռագրին⁵ մէջ ամփոփուած են, բայց դժբախտաբար տգէտ ու համբակ գրիչէ մը⁶ օրինակուած ըլլալուն՝ շատ աղաւաղումներ կրած են ու կարգալն ալ խիստ դժուար:

Ինչպէս պիտի նկատէք՝ Ձեր նշանակածներէն դուրս № 743⁷, 1070, 1133⁸ եւ 1404⁹ ձեռագրերուն մէջ տաղեր գտած են: Մեր ճոխ հաւաքածոյին մէջ կը յուսամ որ ուրիշ շատերն ալ դեռ գտնուին: Կանոնաւոր ցուցակ մը շունինք որ անմիջապէս կարենամ գտնել զանոնք, պրպտումներ ըրած պահուս եթէ հանդիպիմ, կը նշանակեմ Ձեզի համար: № 1729ի¹⁰ մէջ քանի մը ոտանաւորներ կային թէեւ, բայց անընթեռնելի ըլլալուն չկրցայ օրինակել: Ձեր նշանակած № 2216¹¹ եւ 2515¹² ձեռագրերը տաղեր շունին: Մեսրոպ վ. Տէր Մովսիսեան¹³ հապճեպով ցուցակագրելուն պատճառաւ սխալներ ըրած կ'երեւի¹⁴: Իսկ № 1071¹⁵ ձեռագրին մէջ պարունակող Վանանդեցոյ¹⁶ ոտանաւորները հա-

⁵ Յիշեալ ձեռագրին մէջ, որ ժողովածոյ մըն է, Ֆրիկէ կան հետեւեալ տաղերը. «Սուրբ կոսն դեռ չէր գոյացել» (239բ), «Ինչ ածէ մահու մատ է» (243բ), «Ջարն աղաչել պիտի զԱստուած» (245ա), «Աստուած արհնէ գայն սիրելին» (247բ), «Այս է համասփիտ ծաղիկն» (250բ), «Ես անարժան Ֆրիկ ծառայս» (257ա), «Տէր անուն յիս գրացար» (257բ), «Փափակել իմ ի շուրն» (274ա) եւն., (տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Դ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 100-101):

⁶ Հաւանաբար նկատի ունի Մարտիրոսը, որ նոսրգիրով փոքր յիշատակարան մը ձգած է 279բ-ի վրայ:

⁷ ՌԿէ (1618) թուականին կ'ընդ (Իլով) գրչագրուած ժողովածոյ մըն է, որու Ա մասի գրիչն ու ստացողն է Ասար Սեբաստացի: Անդ կան տաղեր Ֆրիկէն (Ոտանատր Ֆրկանն ասացեալ ընդդէմ Ֆալաֆին), Ներսէսէն եւն., տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Գ, Երուսաղէմ, 1968, էջ 188-190:

⁸ ՌՃԺԲ (1663) թուակիր ժողովածոյ մըն է, որու գրիչն է Միքայէլ, իսկ ստացողն է Պապի որդի Ստեփանոս: Անդ կան տաղեր Գրիգորիսէ, Միսիթարէ, Սահակէ, եւն.: (տե՛ս «Մայր ցուցակ», հտ. Դ, էջ 205-209):

⁹ ՌԿԱ (1612) թուականին Զաքարիա Արեղայի ձեռամբ Դրիմ գրչագրուած մատենան ժողովածոյ մըն է, որ ամփոփուած են Ս. Ներսէս Շնորհալիի ստեղծագործութիւնները: Անդ տեղ գտած են նաեւ Առաքել Բաղիշեցիի եւն. տաղերը (տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Ե, Երուսաղէմ, 1971, էջ 57-59):

¹⁰ Այս մատենան ՌՃՂ (1741) թուին կիմ անապատի մէջ գրչագրուած է Յարութիւն Վրդ. Բանտրմացիի ձեռամբ (տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Զ, Երուսաղէմ, 1972, էջ 40-42):

¹¹ 1774 եւ 1784 թուակիր, Ադրիանուպոլիս գրչագրուած այս մատենան կրօնական բնոյթով ժողովածոյ մըն է (տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 294-306):

¹² ՌՃԵ (1626) թուականին Երուսաղէմ գրչագրուած մատենան կրօնական բնոյթով ժողովածոյ մըն է (տե՛ս «Մայր ցուցակ», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Ը, Երուսաղէմ, 1977, էջ 189-190):

¹³ Անուանի բանասէր, պատմաբան ու եկեղեցական: Ծնած է 1865-ին, Սինիֆի Շիկահող գիւղը (աւագանի անունը Փարսաղան): Ասարած է Շուշիի թեմական, Թիֆլիսի Ներսիսեան վարժարանները, ապա Դորպատի համալսարանը: 1893-ին ձեռնադրուած է կուսակրօն ֆահանայ: Վարած է Երեւանի, Շուշիի թեմական դպրոցներու տեսչութիւնը: 1909-ին ձեռնադրուած է եպիսկոպոս: Եղած է Մայր Աթոռի մատենադարանապետը: Վարած է առաջնորդական պաշտօններ Վրաստանի, Աստրախանի, Իրանի մէջ: Հեղինակ է հայագիտական բազմաթիւ մենագրութիւններու ու յօդուածներու: Վախճանած է 1939-ին, Երեւան: Մարմինը ամփոփուած է Ս. Գայիանէ վանքի միաբանական գերեզմանատան մէջ:

¹⁴ Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեան առնուազն երկու անգամ այցելած է Երուսաղէմ: Առաջինը՝ 1893-ին, որպէս Ամենայն Հայոց նորընտիր կաթողիկոս Սկրտիչ Խրիմեանը՝ Երուսաղէմի ախորձակայրէն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին ուղեկցող չորս հրապարակներէն մին էր երկրորդն ալ 1907-ին, երբ Երուսաղէմ եկած էր ցուցակագրելու ձեռագիր մատենաները՝ իր նպատակադրած «Ընդհանուր ցուցակ»ը ամբողջացնելու նպատակով: Մեսրոպ Մագիստրոս Երուսաղէմ մնացած է երկու ամիս եւ այդ ընթացքին նկարագրած է Ս. Յակոբեանց մատենադարանի 2555 ձեռագիր (տե՛ս Գեորգ Տէր-Վարդանեան, «Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան», Երեւան, 1999, էջ 71): Մագիստրոսի այլապէս գնահատելի այս կոթողային աշխատանքի թերիներուն, սխալներուն կամ վրէպներուն հետագային (Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի ցուցմունքով) անդրադարձած է Զօպանեան եւս. «Անկարելի է ուրանալ այդպիսի խոշոր ճիգի մը բարոյական արժէքը եւ անտեսել այդ մեծածաւալ հաւաքման դրական կողմերը, բայց անհնար է նաեւ չվախճալ որ այդ հազարաւոր էջերուն մէջ գտնուին բազմաթիւ սխալներ՝ հապճեպ ու հարեւանցի աշխատանքի արդիւնք» (տե՛ս «Քրօնիկ, մեկնողները», Ա. Զօպանեան, «Անահիտ», թիւ 4, Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1940, էջ 38):

¹⁵ ԺԹ դարուն գրուած ժողովածոյ մըն է, որ ամփոփուած են չափածոյ երկեր (տե՛ս «Մայր ցուցակ», հտ. Դ, էջ 102):

¹⁶ Յովհաննէս (Յովհան) Վանանդեցի (Վան, 1772-1841, Զմիւռնիա), բանաստեղծ ու մշակութային գործիչ: Նախնական կրթութիւնը Վանի Կտուց անապատին մէջ ստանալ է ետք, 1798-ին աւարտած է Պոլսոյ Մայր դպրատունը: 1799-էն սկսեալ աստուածաբանութիւն ու հայագիտութիւն դասասանդած է Զմիւռնիոյ նորաբաց Մես-

մեմատաբար նոր ժամանակի գործ են եւ ոչ այնքան շահեկան:

Մեր դպրոցի¹⁷ նախկին սաներէն պ. Գալուստ Ոսկերիչեան իւր նամակներով կ'իմացնէ թէ ամէն առթիւ Ձեր բարոյական օժանդակութիւնը կը նուիրէք եղեր իրեն, կը յուսանք որ նոյնը պիտի շարունակէք, որուն համար մեզ ալ շնորհապարտ կը թողուք:

Վեհափառ Հայրիկի մահէն վերջ¹⁸ ամէնուն հետաքրքրութեան առարկան է ապագայ կաթողիկոսին անձնաւորութիւնը: Եթէ ռուսահայ եկեղեցականները ընթրիկներ¹⁹ չքանեցունեն, ապահովաբար ընդհանուրին ընտրելին է տասնեմէկ տարիներէ ի վեր Երուսաղէմի վանքին մոռցուած մէկ անկիւնը ապրող Ազգին սիրելի երկաթեայ Պատրիարքը²⁰: Անշուշտ Դուք ալ Ձեր կարգին թերթերնուդ միջոցաւ Նորին Սրբազնութեան թեկնածութիւնը պիտի պաշտպանէք²¹ եւ արդէն չունինք ուրիշ արժանաւորագոյն մը որուն վրայ կարելի ըլլայ կանգ առնել: Հաստատ աղբիւրներ Պօլսէն կը տեղեկացնեն թէ Օրմանեան²² հայրապետական գահի հեռանկարով այժմէն սկսած է ճիգվիթական ձեռնարկներու²³: Ռուս դեսպանին ականջն ի վար կը փորտայ եղեր թէ Իզմիրլեան²⁴ դէպ ու խորխտ բնաւորութեամբը չի կրնար ռուսական շահերուն նպաստաւոր ըլլալ, իսկ հայ ժողովուրդն ալ կ'հաբեկէ եղեր տարածայնելով որ եթէ նա ընտրուի Սուլթանը նոր աղէտ մը պիտի բերէ Ազգին գլխուն: Եթէ տաճկահայերը չմասնակցին, քուէնեքու գերակշռութիւնը կը մնայ Կովկասի եկեղեցականութեան, որ կրնայ թերեւս Ազգին փափաքին հակառակ ապիկար մը կաթողիկոսացնել: Ամէն պարագայի մէջ այս անգամ Եգիպտոս, Ամերիկա, Եւրոպա, Ռումանիա-Պուլկարիա իւր պատգամաւորները պէտք է զրկէ էջմիածին: Տեսնե՛նք ապագան ինչ անակնկալներ կը հանէ:

Սիրոյ եւ յարգանաց բարեւներով
Ձերդ՝ Մեսրոպ Վ. Նշանեան

րոպեան վարժարանէն ներս: Հայկական դասականութեան կարեւոր անուններէն մէկն է: Իր ամենայայտնի գործն է «Առ Հայաստան» («Հայաստան, երկիր դրախտավայր») բանաստեղծութիւնը, զոր երգի վերածած է Կոմիտաս Վարդապետ:

¹⁷ Նկատի ունի Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանը, որ սկզբնապէս Ռամլէի մէջ հիմնադրուած էր 1843-ի ամռան, Զաֆարիա Կոփեցի պատրիարքի օրօք: Վարժարանը Երուսաղէմ փոխադրուած է 1844-ին:

¹⁸ Նկատի ունի Ամենայն Հայոց Մկրտիչ Ա. երիմեան կաթողիկոսի վախճանումը, 29 Հոկտ. 1907-ին:

¹⁹ Intrigue (ֆր.) – դաւ, մեքենայութիւն:

²⁰ Կ'ակնարկէ Մատթէոս Արք. Իզմիրլեանի, որ Օգոստոս 1896-ին հրատարած էր Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքութեան: Համիտեան կոտորածի վաղորդայնին, այսինքն նոյն տարուան Սեպտեմբերին, սուլթանի իսկ հրահանգով արտոնուած էր Երուսաղէմի վանքը, ուր հասած էր Սեպտեմբերի 14-ին (տե՛ս «Ազգապատում», Մաղափա Արք. Օրմանեան, հտ. Գ, Երուսաղէմ, 1927, սիւնակք 5061, 5065-5066):

²¹ Զօպանեան, որ այդ շրջանին կը հրատարակէր «Անահիտ»ը (1898-1911, Ա շրջան), այդ մասին որեւէ հրապարակում կատարած չէ: Բայց 1909-ին կայացած կաթողիկոսական ընտրութեան, վերջնական՝ երկանուն ցանկի ընտրելիներէն մին հանդիսացող Եղիշէ Արք. Դուրեանի առաջարկով, Զօպանեան պիտի մասնակցէր որպէս Շապին-Գարահիսարի թեմի պատգամաւոր (տե՛ս «Եղիշէ Դուրեան սրբազանի եւ Արշակ Զօպանեանի աննշուրթիւնները», Վաչագան Աւագեան, «էջմիածին», 2024, թիւ Ժ, էջ 71):

²² Մաղափա Արք. Օրմանեան (1841-1918), պատմաբան, աստուածաբան, եղած է Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1896-1908), հեղինակ է բազմաթիւ հրատարակութիւններու, որոնցմէ ամենայայտնին է եռահատոր «Ազգապատում»ը: 1913-ին Ազգային ժողովի կողմէ որպէս քննիչ ուղարկուած է Երուսաղէմ, ուր մնացած է մինչեւ 1917 թուականը:

²³ Ճիշդ է որ Մաղափա արք. Օրմանեանի անունը բազմաթիւ անգամներ հոլովուած է 1909-ի կաթողիկոսական ընտրելիներու հաւանական թեկնածուներու շարքին, սակայն քառանուն ցանկին վրայ չէ առնուած:

²⁴ Մատթէոս Արք. Իզմիրլեան (Պոլիս, 1845-1910, Վաղարշապատ), Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք (1894-1896, 1908-1909), Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1908-1910):

*

Երուսաղէմ, 22 մայիս / 5 յունիս 1912

Մեծապատիւ պ. Արշակ Չօպանեան

Փարիզ

Անականկալ ուրախութեամբ ստացայ «Հայ էջերը»²⁵, գոր պատիւն ըրած էիք ինձ ղրկելու: Խորին շնորհակալութեանս հետ կը շնորհաւորեմ նաեւ զՁեզ, որ՝ հայ տպագրութեան 400 ամեակին առթիւ՝ գեղեցիկ միտքը յղացեր ու հրատարակեր էք այդ գողտրիկ հատորը Հայ հին բանաստեղծութեանց՝ զարդարուած բազմաթիւ մաքուր նկարներով²⁶: Երանի՛ թէ Ֆրիկի մնացեալ տաղերն ալ ամփոփէիք հատորին մէջ²⁷: Տիրայր վարդապետը²⁸ ո՛վ գիտէ ե՛րբ պիտի հրատարակէ զանոնք²⁹:

Փոքրիկ դիտողութիւն մը.- էջ 39 Ֆրիկի «Ընդդէմ ֆալաքին» տաղին 18րդ տողին մէջ «ո՛չ թուղ ո՛չ յալամ»ը զուր տեղը փոխեր էք «ոչ թուղթ ոչ ղալամն»ի: Ձեռագրին մէջինը ճիշտ է. թուղ դրօշակ ըսել է, նոյնպէս նաեւ յալամ, որ աղաւաղութիւնն է ալեմին, որմէ եւ ալեմաւ - ալամդաւ = դրօշակակիր: Թուղթ ու ղալամը նշանակութիւն մը չունին հոն, մինչդեռ դրօշակը կատարելապէս կը համաձայնի ամբողջ տանը իմաստին:

Ձեր հաճելի նուէրին աննշան փոխարինութիւն մը ընելու համար կը ներփակեմ սիրոյ տաղ մը, կարծեմ ցարդ անծանօթ, որ վերջերս ձեռքս անցաւ ընդօրինակութիւններու մէջէն: Տաղին ոչ հեղինակը եւ ոչ ժամանակը յայտնի են: Ժողովածուի մը մէջ գտած եմ զայն:

Կրկնելով շնորհակալութիւններս կը մաղթեմ Ձեզ կատարեալ քաջողջութիւն ու յաջողութիւն:

Մնամ իւ. յարգանքով
Մեսրոպ Վ. Նշանեան

Յաղագս սիրոյ (Հեղինակն անյայտ)

Թըխիկ մի առեր զիւր մօշրօպանին, իմ տուն, կերթար դէպ ի ջուր.

²⁵ «Հայ էջեր, Մեր նախնեաց բանաստեղծութիւնն ու արուեստը, յիսուներկու պատկեր», Փարիզ, տպագր. Կ. Ներսէսեան, 1912:

²⁶ Չօպանեան հատորին մէջ գետեղած է նաեւ Ս. Էջմիածնի Մայր տանարի եւ հոն գտնուող շարք մը գեղարւեստական առարկաներու լուսանկարները, զորս ան ապահոված է Կոմիտաս Վարդապետի, Գարեգին Վրդ. Յովսէփեանի, Եղիշէ Թաղէոսեանի եւն. աշխատակցութեամբ:

²⁷ «Հայ էջեր»ի մէջ Ֆրիկէ կան «Վասն ողորմութեան (Յիշէ զբան Աւետարանին...)» (էջ 35-37), «Տաղ Ֆրիկէ ասացեալ ի վերայ մեծատանն եւ աղփատ Ղազարին (Է՛ր չես երթար...)» (էջ 38), «Ընդդէմ ֆալաքին» (էջ 39-40), «Յորժամ որ մահըն մօտենայ մարդոյն...» (էջ 41-42), «Այս է համասփիւտ...» (էջ 42), «Քան զեզ ծանօթ չունիմ...» (էջ 42-43) տաղերը:

²⁸ Աշխարհական անունով Տիգրան Մուշկամբարեան Մէլիք Տէր Յովհաննիսեան ծնած է 21 Ապրիլ 1867-ին, Արցախի Բոնակոթ գիւղը: Կրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի ու Շուշիի դպրոցներուն, Գէորգեան նեմարանի, Ս. Փէթրոսպոլսկի, Լոմոնոսի ու Փարիզի համալսարաններուն մէջ՝ հետեւելով պատմաբանասիրական ուսմանց: Կուսակրօն ֆահանայ ձեռնարուած է Խրիմեան Հայրիկէ: Վարած է ուսուցչական պաշտօններ, ինչպէս նաեւ առաջնորդական պարտականութիւններ զանազան թեմերէ ներս: Եղած է Հիւսիսային Ամերիկայի թեմակալ առաջնորդ: Ձեռնարուած է եպիսկոպոս: Վախճանած է Նիւ Եորքի մէջ, 29 Մարտ 1956-ին (տե՛ս «Էջմիածին», Յունիս 1956, թիւ 2, էջ 24-25):

²⁹ Տիրայր Արքեպիսկոպոս Ֆրիկի «Դիւան»ը (756 էջ) ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ եւ յաւելուածներով հրատարակած է 1952 թուականին Նիւ Եորքի մէջ, ՀԲԸՄ-ի Մեղգոնեան հիմնադրամի միջոցներով: Թէեւ աշխատասիրութիւնը նախնական հրատարակութիւն մը ունեցած էր արդէն Մայր Աթոռի «Արարատ» հանդէսի 1918-ի գոյգ թիւերուն մէջ:

- Կտրիճ մի հեծեր զիւր քուռակ շորին, իմ տուն, կերթար սուտ ի հետ:
 Գնաց եւ ասաց. «Այդ պաղտակ շորէդ, իմ տուն, խիստ եմ ծարաւած:»
- «Երկինք՝ ամպ ու ջուրն՝ պաղ ու պինտ, իմ տուն, չի կարնամ տամ քեզի:»
- «Հն առջի սիրուն դու պագ մի պարտիս, իմ տուն, պիտի վճարես:»
- «Մօյ լաճ բե՛ր վկայ, թէ քեզ ե՛րբ պարտիմ, իմ տուն, հազար վճարեմ:»
- «Երկինք քեզ վկայ, երկիր եւ գետին, իմ տուն, աստեղքն եւ լուսին:»
- «Մօ լաճ դու գնա՛, ճամբէդ մի՛ մնար, իմ տուն, քո եարն չեմ ես:»
- «Քեզ գերի լինեմ, հող եմ քո ոտին, ճա՛ն, ճամբիս որ քայլեմ:»
- «Մօ լաճ խենթեցա՛ր, խելաց թափեցա՛ր, իմ տուն, կամ թէ գինո՞վ ես:»
- «Այս քո կարօտուն խելքունքս է գացեր, իմ տուն, միտս է մոլորեր:»
- «Մօ լաճ կու վախեմ հօրէս, իմ մօրէս, իմ ճան, մէկիկ եղբօրէս:»
- «Քո հայրդ մեռնի, քո մայրդ վերնաշի, իմ ճան, եղբայրդ ի գինին:»
- «Կամ ի՞նչ շահեցար այդ երկու բանէն, իմ տուն, ինձ զերդ կամեցար:»
- «Քո հայրդ ինձ աներ, եւ մայրդ ինձ զոքանչ, իմ տուն, եղբայրդ՝ կթղընկեր:»
- «Եկ որ քեզ առ[ն]եմ, կարօտ չի մեռնեմ, իմ տուն, հանգչի իմ հոգին:»
- «Այս է սէր մարմնոցն եւ որ է բարին, իմ տուն, մեզ վայելչութիւն:»

(Մատենադարան Ս. Երուսաղէմի, Ձեռ. Թիւ 1537:)

Օրինակեց՝ Մեսրոպ վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 25/7 հոկտ. 1912

Սիրելի պ. Զօպանեան

Կը ղրկեմ Ձեզի մեր այս փոքրիկ հրատարակութիւնը³⁰, որ իր տեսակին մէջ աննախընթաց բան մըն է:

Գրքոյկիս պարունակութեան հարազատութիւնը վեր է ամէն տարակոյսէ:

Հաւատացէ՛ք թէ հաղորդակցած ենք միմիայն ոգիներու հետ, որոնք բոլորովին նոր աշխարհ մը պարզած են մեր առջեւ հրաշալի եւ հոգեթով:

Եթէ ցարդ այս երեւոյթը բացատրուած իսկ չըլլայ գիտական օրէնքներով, սակայն կան ու կը մնան միշտ իրական փաստերը, որ կը ցրուեն ամէն կասկած ու թերահաւատութիւն: Մեր այս հրատարակածներէն զատ՝ դեռ ունինք ուրիշ քերթուածիկներ՝ միշտ հոգիներէն տրուած: Այս պահուս Պետրոս Դուրեանի ոգիէն առնելու վրայ ենք բաւական սիրուն ու երկարաշունչ մանկական թատերգութիւն մը:

Ուրախ պիտի ըլլայինք՝ եթէ Ձեր տպաւորութիւնը, գոնէ համառօտ կերպով, յայտնէիք մամուլի միջոցաւ:

Խ. յարգանօք՝ Մեսրոպ վ. Նշանեան

³⁰ Խօսքը կը վերաբերի «Անդրաշխարհեան արձագանգ» հատորին, զոր Մեսրոպ Վրդ. Նշանեան «ոգեկոչած է» Վահան-Ասլանի հետ: Հատորը հրատարակուած է Երուսաղէմ, 1912-ին, 32 էջ:

*

Երուսաղէմ, 15/28 յուլիս 1914

Յարգելի

Պր. Ա. Զօպանեան

Ստացայ 18 յուլիս թուականով նամակնիդ³¹:-

Աղէքսանդրի վարուց մէջ գտնուած կաֆաները սկսած եմ օրինակել. բայց բազմաթիւ զբաղումներով բեռնաւորուած ըլլալու համար, գործէ ազատ ժամերուս միայն ձեռք կ'առնեմ ընդօրինակութիւնը, որ բաւական շատ կէտէք պիտի գրաւէ: Չեմ կրնար այժմէն ըսել թէ ե՞րբ պիտի կրնամ աւարտել, միայն ապահով եղէք, քանի որ գործը ձեռք առած եմ կը վերջացնեմ թերեւս մինչեւ երկու ամիս, քանի որ դուք ալ աճապարելու պէտք չէք ցուցներ:

Ես ալ ձեռքս գործ մը ունիմ.- հրատարակելու վրայ եմ Դարանաղցի Գրիգոր վարդապետի³² «Ժամանակագրութիւնը», հեղինակի միակ ինքնագիր օրինակը, որ կը զբտնուի մեր Մատենադարանին մէջ³³: Կը պարունակէ ԺԶ-ԺԷ դարու 50 տարուան ազգային-եկեղեցական ու քաղաքական դէպքերու պատմութիւնը, որ քննասէրներու համար կարեւոր աղբիւր մը պիտի ըլլայ նոյն ժամանակին անծանօթ մնացած դէպքերն ու դէմքերը, բարքերն ու հայեացքները երեւան բերելու համար: Թէպէտ ոճը ճապաղ, պատմուածքը միաձոյլ ու կանոնաւոր շարադասութենէ զուրկ, այնու հանդերձ իբրեւ պատմական նորութիւն մը ընդունելութեան պիտի արժանանայ քննասէրներու կողմէ: Հատորը պիտի բաղկանայ մօտաւորապէս 650 երեսներէ եւ կը յուսամ թէ տպագրութիւնը աւարտի երեք ամիսէն:

Սիրալիր բարեւներով

Մնամ յարգանօք

Մեսրոպ Վ. Նշանեան

³¹ Այս նամակը հրատարակած է Արայ Գալայնեան, տե՛ս «Սիոն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1972, թիւ 11-12, էջ 421:

³² Գրիգոր Կամախեցի կամ Դարանաղցի, մականունաւեալ Բոմ, ծնած է 1567-ին: Մանկական ու պատանեկան տարիները կ'անցնէ Սեպուհ լեռան վանքերու մէջ եւ 1597-ին քահանայ կը ձեռնադրուի Ս. Լուսաւորչի վանքի մէջ: Կ'աշակերտի Սրապիոն Բաբերդցի Վարդապետին: Ջալալիներու ապստամբութեան եւ տիրող երաշտի պատճառով կը սկսի սաստիկ սով մը: Այդ շրջանին կ'անցնի Արարատեան գաւառ, ուր կը հաստատուի Սաղմոսավանքի մէջ: Երեւ տարի հոն ու շրջակայք մնալէ ետք, կը վերադառնայ Բաբերդ, ուր 1603-ին կը ստանայ վարդապետական գաւազան իր ուսուցչէն՝ Սրապիոն Վարդապետէ: Ջալալիներու ապստամբութեան հետեւանքով 1604-ին տեղի կ'ունենայ հայոց բռնագաղթը: Միջոց մը աստ ու անդ թափառելէ ետք, 1608-ին կը դառնայ Ռոտոսթայի թեմակալ առաջնորդ: Ջալալիներու ապստամբութեան ճնշուելէն ետք, 1610-ին գաղթականներու բազմահագարանոց կարաւանը կ'առաջնորդէ հայրենիք: Բեղուն ու արկածալի կեանքը կը կնքէ 1643-ին, Ռոտոսթո, ուր ալ կ'ամփոփուի իր մարմինը, Ս. Փրկիչ եկեղեցու մէջ: Թէեւ հանչուած է որպէս վարդապետ, սակայն եպիսկոպոսական աստիճան ալ ունեցած է:

³³ Դարանաղցիի «Ժամանակագրութիւն»ի բնագիրը ձեռագրատան 1069 թուակիր մատեանն է, զոր Մեսրոպ Վարդապետ հրատարակած է 1915-ին, Ս. Յակոբեանց տպարանէն (667 էջ), մեկնասութեամբ Սուփիաս Արք. Պարզեանցի: Այս առթիւ ձեռագրի թղ. 245բ-ի վրայ Նշանեան ձգած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Յիշեցի գՄեսրոպ Վարդապետն Նշանեան Բիւզանդացի, որ հրատարակութեամբ ի լոյս էած զԺամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Դարանաղցու: Դարձեալ յիշեցի գիտի նորոգ հանգուցեալ Տէր Սուփիաս Արքեպիսկոպոսի Պարզեանց միաբանի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, որ ինքնայօժար նուիրաբերութեամբ սատարեաց տպագրութեան մատենիս: 1 Յունուար 1915, Երուսաղէմ, ի Վանս Ս. Յակոբեանց» (տե՛ս «Մայր ցուցակ», հտ. Դ, էջ 96-97):

*

Երուսաղէմ, 13 Հոկտեմբեր 1918

Մեծ. Տիար Արշակ Զօպանեան

Փարիզ

Սիրելի Հայրենակից,

Զեմ մոռցած 1914 յուլիս 18 թուակիր նամակով Ձեր ինծի ըրած յանձնարարութիւնը, այն է՝ Աղէփսանդրու վարուց հայերէն հին թարգմանութեան մէջ գտնուող Խաչատուր Կեչառեցիի³⁴ ու Գր. Աղթամարցիի³⁵ ոտանաւորներուն կամ «կաֆա»ներուն ամբողջական ընդօրինակութիւնը կատարել ու տալ կարելոր ծանօթութիւններ³⁶: Այս աշխատութիւնը ձեռքս էր երբ Թուրքիան ալ մտաւ ընդհանուր պատերազմին մէջ³⁷, ու յարաբերութիւններն ընդհատուեցան:

Այժմ կու գամ յայտնել՝ թէ աւարտած եմ գործին ամբողջ ընդօրինակութիւնը եւ ուրիշ լաւագոյն ձեռագրի մը հետ համեմատելով տարբերութիւնները նշանակած եմ մանրամասնօրէն: Ընդօրինակութեանս ձեռագիրը կը բաղկանայ գրեթէ 140 մեծ երեսներէ: Կը յիշեմ որ շորս տարի առաջ այդ գրքի նկարներէն 15 հատի շափ Ձեզի համար լուսանկարել տուի ու Օրմանեան սրբազանն³⁸ ալ զրկեց:

Եթէ ձեռագիրը շղրկեցի ցարդ, պատճառն այն էր որ կը սպասէի թղթատարի երթեւեկութեան աւելի կանոնաւորուելուն: Միւս կողմէ չէի գիտեր՝ թէ սիրտ ու տրամադրութիւն ունէի՞ք ասանկ գործերով զբաղելու ճգնաժամային այս օրերուն, երբ կեանքի ու մահուան հսկայ պայքարը կը մղուի ազգովին եւ Դուք Ձեր ամբողջ ջանքն ու ժամանակը նուիրած էք ազգային դատին³⁹:

Ամէն պարագայի մէջ ընդօրինակութիւնս զրկելու համար կը սպասեմ Ձեր պատասխանին:

Քիչ մըն ալ տեղեկութիւններ տամ:

Ինչպէս գիտէք՝ Դամասկոս ալ ինկաւ⁴⁰: Տեղույն Հայութեան մասին այստեղ որոշ լուրեր չեն հասած տակաւին: Կողմնակի աղբիւրներէն կը լսենք՝ թէ մաս մը կիլիկեցիներ արդէն մեկնած են իրենց տեղերը այնպէս որ այս կողմերը գտնուող գաղթական-

³⁴ Բանաստեղծ, Կեչառիսի վանահայր, որ ապրած է շուրջ 1260-1331 թուականներուն: Իր ջանքերով վերականգնուած է «Վարժ Աղէփսանդրի» հայերէն թարգմանութեան բնագիրը:

³⁵ Կաթողիկոս (1512-1544), ծաղկող ու բանաստեղծ, որ ապրած է ԺԵ-ԺԶ դարերուն: Բնակած է Մեծոփի, Վարագի, Արմէշի եւն. վանքերու մէջ, ուր գրած է տաղեր, գանձեր, ընդօրինակած ու ծաղկած է բազմաթիւ ձեռագրեր:

³⁶ Հաւանաբար խնդրոյ առարկան թիւ 473 ձեռագիրն է, որ «կը պարունակէ մեծ թիւով կաֆաներ թէ ի. Կեչառեցիէն եւ թէ Գր. Աղթամարցիէն» (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ա. Յակոբեանց», Նորայր Եպս. Պողարեան, հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1967, էջ 460-466):

³⁷ Ընդհանուր պատերազմը, հետագային՝ Առաջին աշխարհամարտը, սկսած էր 28 Յուլիս 1914-ին: Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմի մասնակից դարձած է 30 Հոկտեմբեր 1914-ին, երբ օսմանեան նաւատորմին միացած դաշնակից Գերմանիոյ երկու ռազմանաւերը ուժակոծած են ռուսական նաւահանգիստները՝ Օտեսան ու Սեաստոպոլը:

³⁸ Մաղափա Արք. Օսմանեան Երուսաղէմ էր Ապրիլ 1914-էն մինչեւ Նոյեմբեր 1917-ը:

³⁹ Այդ թուականներուն Զօպանեան եռանդուն գործունէութիւն կը ծաւալէր Փարիզի Հայկական մատուրական միութեան երդիքին տակ՝ կազմակերպելով երեկոյթներ, հանդէսներ, սարքելով բանախօսութիւններ: 1917-ին հրատարակած էր «Ֆրանսան եւ հայ ժողովուրդը», «Հայաստան եւ թրքական լուծը», իսկ 1918-ին՝ «Հայ կիներ» աշխատութիւնները, ֆրանսերէնով: 1918-ին ալ կը ստանձնէ «Վերածնունդ» պարբերականի խմբագրական պաշտօնը (տե՛ս «Արշակ Զօպանեան», Կարլէն Դալլաֆեան, Երևան, 1987, էջ 334):

⁴⁰ Դամասկոսը օսմանեան զօրքին յաղթած անգլիական ու արաբական միացեալ զօրքերու հսկողութեան կ'անցնի 1 Հոկտեմբեր 1918 թուականին:

ներու թիւը 10000-12000ին մէջ է եղեր: Սահակ կաթողիկոս⁴¹ իր ժողովականներով Դամասկոս կը մնայ⁴²: Թուրքերը իրենց փախուստի խուճապին մէջ ժամանակ չեն ունեցեր զանոնք տեղերնէն շարժելու:

Նոր գրաւուած վայրերէն (Նապլուս, Աման, Սալթի շրջականներ եւն.) գաղթականներ կը հասնին հետզհետէ: Ատոնց մէջ հազուագիւտ են քիչ շատ ապրուստի միջոց ունեցողները: Սակայն շնորհիւ Անգլ. Կառավարութեան խնամոտ հոգածութեան չքաւորները կը կերակրուին ու կը պատսպարուին: Ոչ նուազ օգնութիւններ կ'ըլլան Ամերիկեան Relief-ի⁴³ կողմէ ալ:

Պաղեստինեան ճակատի գերիներու կարեւոր մէկ մասը գունդ գունդ Քաղաքէս կ'անցնի 20 օրէ ի վեր: Անոնց մէջ անմիջապէս աչքի կը զարնեն հայերը, որոնք հպարտ ու գոհունակ երեւոյթով կը քալեն իրենց ընկճուած ու կորագլուխ թուրք ընկերներու կողքին: Անոնք գիտեն՝ թէ այդ գերութեամբ իսկական գերութեան շղթաները կը փշրուին, ու մինչ թուրք զինուորի ազատութեան արեւը կը խաւարի, իրենց համար փրկութեան նոր արշալոյս կը բացուի: Այս գիտակցութեամբ կը մեկնին ուրախ ու ժպտուն, թերեւս վաղը իրենց երիտասարդական ուժն ու բազուկները ի սպաս դնելու համար ազգային ազատագրութեան սուրբ նպատակին, դաշնակիցներու վեհապանծ ու յաղթական դրօշին տակ:

Սիրալիր բարեններով՝ Մեսրոպ վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 22 ապրիլ 1920

Մեծայարգ

Տիար Արշակ Զօպանեան

Փարիզ

Ազնիւ եւ սիրելի Հայրենակից,

Կը ներկայացնեմ Ձեզ գրաբերս Մալկարացի պ. Տաճատ Կարապետեան, որ Փարիզ կը մեկնի ուսումը կատարելագործելու նպատակով: Ինքը Արմաշի Դպրեվանոց⁴⁴

⁴¹ Ծնած է 1849-ին Խարբերդի Դատեմ Եղեգի գիւղը: Կրթութիւնը ստացած է Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանի ու Կ. Պոլսոյ մէջ: 1877-ին կուսակրօն ֆահանայ ձեռնադրուած է Եսայի Պատրիարքէ: 1874-1881 թուականներուն եղած է «Սիօն»ի խմբագիրը: 1885-ին ընտրուած է լուսարարապետ: Նոյն թուականին ձեռնադրուած է եպիսկոպոս, Մակար Ա. Կաթողիկոսէ: 1902-ին ընտրուած է Սիսի Կաթողիկոս: Վախճանած է 1939-ին, Անթիլիաս:

⁴² Ա. աշխարհամարտի շրջանին, Օսմանեան կառավարութեան կարգադրութեամբ կը ջնջուի Ազգ. սահմանադրութիւնը եւ 1 Օգոստոս 1916 թուակիր հրամանագրով ի գօրու կը դառնայ Հայոց կաթողիկոսութեան եւ պատրիարքութեան կանոնագիրը, որ կը միացնէր Սիսի ու Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները եւ անոնց կը կցէր Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնները՝ ամբողջապէս խզելով արեւմտահայութեան առնչութիւնը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ (Այս կանոնադրութիւնը ուժի մէջ մնաց մինչեւ նոյեմբեր 1918): Կաթողիկոս-պատրիարք կը նշանակուի Սիսի Սահակ Բ Խաչատրեան Կաթողիկոսը, որու նստավայրը պիտի ըլլար Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքը: Երուսաղէմ հասնելով Յուլիս 1916-ին՝ Խաչատրեան կը ստանձնէ կաթողիկոս-պատրիարքի պարտականութիւնները: Նոյեմբեր 1917-ին պատերազմը կը հասնի Երուսաղէմ, երբ անգլիական բանակը կը գրաւէ Յոպպէն ու Քերոնը: Օսմանեան կառավարութեան կարգադրութեամբ, հայ. յոյն եւ լատին պատրիարքները, իրենց ժողովականներու հետ, նախ կը մեկնին Նազարէթ, հոնկէ ալ Դամասկոս: Սահակ կաթողիկոս-պատրիարքի ժողովականներու կարգին էին Եղիշէ Զիլինկիրեան, Կարապետ Մազլըմեան, Պետրոս Սարահեան եպիսկոպոսները, Գրիգորիս Պոյաճեան ու Գարեգին Խաչատուրեան Վարդապետները եւն.: Անոնք կը բնակէին տեղայն ազգային կալուածներուն մէջ: Իրենց հետ էր նաեւ Մաղափա Արք. Օրմանեան:

⁴³ Հաւանաբար նկատի ունի American Committee for Relief in the Near East նպաստամատոյց կազմակերպութիւնը, որ հիմնադրուած էր 1915-ին:

⁴⁴ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հոգեւոր բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւնը, որ հիմնադրուած

նախկին սաներէն էր, եւ Օսմ. կառավարութեան ձեռամբ ընկերներուն հետ տեղափոխուեցաւ այստեղ⁴⁵, ուր ժամանակ մը ուսումը շարունակեց⁴⁶:

Պ. Տաճատ բարեբարոյ, ազնիւ ու աշխատասէր երիտասարդի մը տպաւորութիւնը թողած է մեր վրայ ու տարակոյս չունիմ թէ այդ գովելի յատկութիւններով պիտի յաջողի նպատակին հասնիլ ու օգտակար անդամ մը ըլլալ իր ցեղին:

Կը խնդրեմ յատկապէս որ բարեհաճիք ի հարկին փորձառու խորհուրդներով օգնել ու շղանալ Ձեր բարոյական աջակցութիւնը պ. Տաճատին, որ վերջին տեղահանութեանց ժամանակ անհետացած ընտանիքէն միակ անդամը մնացած է ու ամէն մասամբ արժանի է Ձեր ու Ձեր միջոցով ազգային բարեսէր անձերու մասնաւոր ուշադրութեան:

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ եւ յարգանքներով,

Ձերդ՝ Մեսրոպ վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 16 Մայիս 1921

Սիրելի Բարեկամ,

Ստացայ Դամասկոսէն զրկած Ձեր 11 մայիս թուակիր նամակը: Այստեղ նորութիւն մը չկայ Ձեզ հաղորդելու արժանի: Պոլիսէն ո՛չ մէկ լուր Դուրեան Սրբազանի մեկնումի մասին: Անպատճառ ճամբայ ելլելէ առաջ նամակի կը սպասէ: Հարկաւ Դուք գրեցիք տեղէդ, ինչպէս մտադրած էիք. թերեւս Ձեր գիրը ստանալէ յետոյ փութացնէ մեկնումը: Երէկ գիր մը առի Տ. Սահակ կաթողիկոսէն, որ, ի միջի այլոց, կը գրէր հետեւեալը. «Իցիւ Պ. Զօպանեան պատրիարքական ընտրութիւնը յաջողցնէր. երկար ատեն Աթոռին թափուր մնալը շատ տուժել տուաւ Միաբանութեան նիւթապէս եւ բարոյապէս: Ըստ մեզ ներսէնի, դուրսէնի⁴⁷ խնդիրը փակուած համարելու է: Դուրեան Սրբազանը⁴⁸, որոյ մասին թերթերը կարծեմ ակնարկութիւններ ըրին, շատ հեզահամբոյր եւ նոյնիսկ օտարներէն ալ սիրուած է, իսկ իր բազմակողմանի հմտութեամբ հսկայ մի է հայ հոգեւորականութեան մէջ⁴⁹. Միաբանութեան բարոյական եւ մտաւորական զարգացման մեծ մղում եւ

Էր 1889-ին, Խորէն Արք. Աշրգեան Պատրիարքի շրջանին, Մաղափա Եպս. Օրմանեանի վերատեսչութեամբ: Դպրեվանքի սաներու շարքին եղած են Բաբգէն Կիլիկեանի, Թորգոմ Գուշակեանի, Գարեգին Խաչատուրեանի, Մեսրոպ Նարոյեանի եւն. նման մեծանուն հոգեւորականներ: 1916-ին վանքը դադարեցուցած է իր գործունէութիւնը:

⁴⁵ Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութեանց միացումէն ետք Արմաշի դպրեվանքի աշակերտութեան մնացորդացը Յունիս 1916-ին տաճանելի համբողջութեամբ կը դրկուի Երուսաղէմ, գլխաւորութեամբ Մամբրէ Սիրունեան ու Խորէն Թաշնեան նորոգ ձեռնարկելով արեւմտեան: Անոնք Երուսաղէմ կը հասնին Յուլիսի վերջերուն (տե՛ս «Ազգապատում», դրկտ. Տ. Զաւէն Ա. Քննյ. Արզումանեան, հտ. Դ, Նիւ Եորք, 1995, էջ 143):

⁴⁶ Համաշխարհային պատերազմի շրջանին դասաւանդութիւնը շարունակուած է ժառանգաւորաց վարժարանէ ներս: Մաղափա Արք. Օրմանեան, որ նոյն շրջանին կը գտնուէր Երուսաղէմ, միանգամայն կը դասախօսէր երեք դասարաններու: Իր իսկ վկայութեամբ, դասերը կը դադրին 25 Ապրիլ 1917-ին, երբ կը զինուորագրուին աշակերտները (տե՛ս «Խոհի եւ Խօսի», Մաղափա Արք. Օրմանեան, Երուսաղէմ, 1929, էջ 345-346):

⁴⁷ Երուսաղէմի Առաքելական Ս. Աթոռի Պատրիարքը կ'ընտրուէր Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի կողմէ, միաբանութեան կողմէ ներկայացուած ընտրելիներու մէջէն: Ըստ Ազգ. Սահմանադրութեան (1863) եւ Միաբանական կանոնագրին (1909) ընտրելիները պէտք է ըլլային Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց միաբանութեան անդամ: Յարութիւն Արք. Վեհապետեան Պատրիարքի 1910-ին պատահած վախճանումէն ետք հանրային ֆինանսական նիւթ կը դառնայ պատրիարքական թեկնածուներու շարքին միաբանութեան դուրսէն եւ ընտրելիներ ընդգրկելու հարցը:

⁴⁸ Եղիշէ Արք. Դուրեան (1860-1930), որ Երուսաղէմի միաբանութեան անդամ չէր, երկար տարիներ եղած էր Արմաշի դպրեվանքի մղիչ ուժը, Զմիտնիոյ առաջնորդ. Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, Ազգային կեդրոնական վարչութեան եւ Կրօնական ժողովի ատենապետ: Այնքան մեծ էր իր վայելած հեղինակութիւնը, որ 1911-ի կաթողիկոսական ընտրութեան արդիւնքին ձայն մը պակաս ստացած էր Գէորգ Ե. Կաթողիկոսէն: Դուրեան յայտնի էր նաեւ իր գիտական ուսումնասիրութիւններով ու գրական ստեղծագործութիւններով:

⁴⁹ «Ժամանակ» օրաթերթի խմբագիր, յայտնի հրապարակագիր Քասիմ (Միսսի Գօշունեան, 1863-1913), որ շըր-

զարկ կրնայ տալ: Աշխատելու է ընտրութիւնը յաջողցնելու համար»: Ուրախալի է որ ամէն կողմէ միտքերը պատրաստուած են միեւնոյն ուղղութեամբ, միայն աշխատելու է որ Պոլսոյ մէջ ընտրական ձեւակերպութիւններու չկառչին եւ որեւէ կերպով նպատակը իրականանայ: Ասոր համար ալ հարկ է Դուրեան Սրբազանի փութով ժամանումը⁵⁰, քանի յապաղի, կը վախնամ թէ գործը երթալով պաղի:

Շատ ուրախ պիտի ըլլանք եթէ Պերութի մեր հողային խնդիրը արդար լուծում մը գտնէ. անհամբեր կը սպասենք Ձեր աւետաբեր լուրին: Ձեր հասցէին երեք նամակներ եկան. երկուքը՝ Եգիպտոսէն, մէկը՝ Պերութէն: Ենթադրելով թէ կրնան կարեւոր պարունակութիւն ունենալ, դարձուցի Պերութ Barun՝ի հասցէին: Հեռագիր չէ եկած:

Լուսանկարիչ Թումայեան լուսանկարները եւ ապակիները բերաւ, ըստ հետեւեալի՝

102 ապակի	13x18, 30 էն	3060 Եգ. ՂՐԶ.
112 ապակի	9x12, 12 էն	1344 Եգ. ՂՐԶ.
5 ապակի	24x30, 50 էն	250 Եգ. ՂՐԶ.
		4654 Եգ. ՂՐԶ.
Դուք կանխաւ վճարած էիք		3000 Եգ. ՂՐԶ.
Ստացագրի փոխարէն վճարեցի մնացորդացը		1654 Եգ. ՂՐԶ.

Ապակիներն ու լուսանկարները առանձին 15 տուփերու մէջ քովս պահած եմ:

Լուսանկարիչ Ծերունեանը այսօր պիտի տեսնեմ ու հաղորդեմ Ձեր գրածները:

Հայր Մատթէոսին⁵¹ չպիտի կրնանք խաղալ դժբախտաբար Ձեր սարքած comedien, որովհետեւ իր ներկայութեան նամակնիդ սկսայ կարգալ, ու այդ մասը չկրցայ իրմէ ծածկել: Խնդալէն մարեցաւ:

Փոխադարձ կը բարեւեն ինծի հետ Հ. Դաւիթ⁵², Հ. Մատթէոս, Հ. Սիմէոն⁵³, պ. Դաւիթ Յովհաննէսեան⁵⁴ եւ Մուրատեան⁵⁵:

Ձերդ սիրով
Մ. վ. Նշանեան

ջանի անուանի մտատրականներէն մին էր, Դեկտեմբեր 1912-ին հրատարակած «Իրապէս մեծ մարդ ունի՞նք մեր մէջ» յօդուածի հետեւեալ վկայութեամբ կը հաստատէ Սահակ Կաթողիկոսի խօսքը. «Դուրեան սրբազան մեր արդի հրատարակիչն վրայ ամէնէն զարգացած ու ամէնէն շատ պաշար ունեցողն է» (տե՛ս Քասիմ, «Օրուան մտածումներ (1908-1913)», աշխատասիրութեամբ՝ Սեւան Տէյիրմենեանի, 2014, Պոլիս, էջ 441):

⁵⁰ Եղիշէ Աւբ. Դուրեան Եգիպտոսէն, «Բէնէ» նստով Յոպպէ կը հասնի 24 Յունիս 1921-ին: Տեղւոյն Ս. Նիկողայոս վանքի պատրիարքարանի յարկաբաժինը կարճ միջոց մը բժշկական մեկուսացումի ենթարկուելէ ետք, ան յաջորդ օրը՝ 25 Յունիսին, շոգեկառնով կը մեկնի Երուսաղէմ (տե՛ս Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի օրագրութիւնը, Երուսաղէմի պատրիարքարանի Ս. Թէոդորոս ձեռագրատուն, քիւ 3746):

⁵¹ Մատթէոս Գայրգնեան, աւագանի անունով Պետրոս, 1861-ին ծնած էր Պոլիս: Կրթութիւնը ստացած է Երուսաղէմի ժառանգատրաց վարժարանի մէջ: Ձեռնադրուած է 1886-ին: Վանքէն ներս, տարբեր ժամանակներուն, վարած է հաշուակալի, ելեւտից ու կալուածոց տեսուչի պաշտօններ, եղած է անդամ Տնօրէն ժողովի: 1924-ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է:

⁵² Դաւիթ Տէրտէրեան, 1872-ին ծնած է Չնֆոլ: Ձեռնադրուած է 1898-ին: Վարած է լուսարարապետի պաշտօն, 1907-էն մինչեւ իր ողբերգական մահը, 1 Սեպտեմբեր 1921-ը, երբ իր իսկ յարկաբաժինի մէջ դաշունահարուեցաւ մարաշցի Սարգիս Ճամպազեան անուն անձէ մը:

⁵³ Սիմէոն Թէլեան, ծնած է 1870-ին, Պոլիս, ձեռնադրուած՝ 1898-ին: Վարած է տեսչական պաշտօններ: Վախճանած է 1928-ին:

⁵⁴ Յայտնի խեցեգործ (1884-1953), որ անգլիական իշխանութեանց կողմէ՝ Քէօքսահիպլէն յատկապէս Երուսաղէմ բերուած էր վերանորոգելու համար ֆաղափի պատմական յուշակոթողներու յախնապակեայ մասերը: Կը նկատուի հայկական աւանդական յախնապակեգործութեան հիմնադիրը Երուսաղէմի մէջ:

⁵⁵ Յայտնի գեղանկարիչ Աւետիս Մուրատեան, որ միջոց մը հանգրուանած է Երուսաղէմի վանքը:

*

Երուսաղէմ, 22 Օգոստոս 1921⁵⁶

Ազնիւ եւ սիրելի Բարեկամ,

Ստացայ Աղէքսանդրիայէն ամսոյս 9 թուականով Ձեր նամակը:

Ձեր մեկնելէն⁵⁷ վերջ քանի մը նամակներ եկան, որոնցմէ քանի մը հատը ղրկեցի Աղէքսանդրիա Պ. Կիրճեանի⁵⁸ միջոցաւ, մնացեալները Փարիզ Ձեր հասցէին. կը յուսամ թէ ստացած էք:

Քանի մը օր առաջ ձեռագիրները լուսանկարող Ամերիկացիէն գիր մը առի, որ կը յանձնարարէր հետեւեալը.

En écrivant a Mr. Le Professeur Tchobanian, ayes la bonté de lui demander, s'il veut imprimer, en petit style, sous chaque reproduction des anciens, M. S. S. Arméniens, que nous avons photographies, "PHOTO. AMERICA COLONY. JERUSALEM." car il attend savoir dans quelle manière nous voulions le nom de notre maison à figurer⁵⁹.

Կը փութամ զայս տեղեկացնել Ձեզ, որպէսզի հարկ եղածը կատարէք: Լուսանկարող Ամերիկացիին հասցէն է.

Mr. G. E. Matsson, Pour Dept. Photographique,

Colonie Américaine. Jérusalem.

Ձեմ տարակուսիր թէ զուարթ ու հաճելի ծովային ճամբորդութիւն մը ունեցաք եւ ըստ բաւականի կազդուրեցիք Ձեր գրգռուած ու վաստակաբեկ շիղերը: Եւ այդ շատ պէտք էր պատրաստուելու համար նորանոր աշխատանքներու եւ յոգնութիւններու: Ինչպէս քանիցս ըսած եմ, այնքան վարժուեցանք Ձեր հաճելի ընկերութեան, որ մեկնելովնիդ զգալի պարապ մը թողուցիք Ձեր ետեւ: Շարունակ վրանիդ կը խօսինք ու անհամբեր կը սպասենք Ձեր լուրերուն:

Հաւանական է որ Պոլսոյ Ազգ. Ժողովը Յառաջիկայ ուր, ամսոյս 26ին կատարէ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութիւնը. չեմ կարծեր որ տեղի տան յապաղումներու եւ ձգձգումներու⁶⁰: Պէտք է Պատրիարքը որքան կարելի է շուտով պաշտօնին գլուխը անցնի⁶¹. այդ կը պահանջեն Վանքին կենսական շահերը ու աւագ կարեւորութիւն ունեցող խնդիրները:

⁵⁶ Նամակը մեքենագրուած է:

⁵⁷ Չօպանեան Երուսաղէմէն կը հեռանայ 6 Օգոստոս 1921-ին եւ Աղեփանդրիոյ համբով կը մեկնի Փարիզ (տե՛ս Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի օրագրութիւնը, Երուսաղէմի պատրիարքութեան Ա. Թէոդորոս ձեռագրատուն, թիւ 3746):

⁵⁸ Հաւանաբար խօսքը արեւմտահայ անուանի գրող Միխայել Կիրճեանի (Պոլիս, 1879-1965, Գահիրէ) մասին է, որ այդ շրջանին կ'աշխատէր Աղեփանդրիոյ Օսմանեան դրամատան մէջ (տե՛ս Հայկ. Սովետական հանրագիտարան, հ. 5, էջ 494):

⁵⁹ «Երբ փրոֆ. Չօպանեանի գրէք, բարեհաճեցէք իրեն հարցնել, թէ արդեօք կը փափաքի՞ մեր լուսանկարած հին հայկական ձեռագրերուն (M.S.S Armeniens) իրաբանչիւր վերարտադրութեան տակ, փոքր տառերով տպուի՞ «PHOTO. AMERICA COLONY. JERUSALEM.», քանի որ ան կը սպասէ գիտնալու, թէ ինչ ձեւով կ'ուզենք, որ երեւի մեր հրատարակչութեան անունը» (Ֆր.):

⁶⁰ Եղիշէ Արք. Դուրեան Պոլսոյ Ազգային Ժողովի կողմէ Երուսաղէմի պատրիարք կ'ընտրուի 23 Օգոստոս / 5 Սեպտեմբեր 1921-ին, Երկուշաբթի («Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ», 24 Օգոստոս / 6 Սեպտեմբեր 1921):

⁶¹ Դուրեանի պատրիարքական ընտրութիւնը կը հաստատուի Մեծն Բրիտանիոյ ճորն Ե. թագաւոր-կայսեր կողմէ, 29 Հոկտեմբեր 1921-ին: Պատրիարք Սրբազանի գահակալութեան աշխարհիկ ու եկեղեցական պաշտօնական գոյգ հանդէսներն ալ տեղի կ'ունենան 7 Նոյեմբերին, Երկուշաբթի («Ժողովուրդի ձայնը-Ժամանակ», 9 / 22 եւ 19 / 23 Նոյեմբեր 1921):

Իզմիրի ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ⁶² Չիլիսկիրեան Եպիսկոպոսի⁶³ թեկնածուները կը պաշտպանէ ու այդ ուղղութեամբ բրօքականտ կ'ընէ⁶⁴: Վերջինս շաբաթ մը առաջ մեկնեցաւ, ըստ երեւոյթին անդարձ, որովհետեւ ամբողջ գոյքերը հետը տարաւ, մնացեալները ցրուեց ու սենեակներուն բանալիները յանձնեց:

Մանօթ դատերը վերջին ծայր կը զբաղեցնեն ու կը մտահոգեն մեզի: Ատոնց տոսիէները մօտերս պիտի ղրկուին Վսեմ. Տիար Նորատունկեանին⁶⁵, ինքը կրնայ ծանօթ ըլլալ Կարկուրի խնդրոյն⁶⁶, որ ժամանակին Ազգ. Պատրիարքարանը այնքան զբաղեցուց. թերեւս օգտակար խորհուրդներ տայ ու թելադրութիւններ ընէ:

Պերութի տեսուչը կը գրէ թէ Ֆրանսացի փաստաբանը մօտ ժամանակէն պիտի սկսի դատի ու ամէն ապահովութիւն կուտայ եղեր թէ պիտի շահի: Խաղ Վարդապետ⁶⁷ այժմ սկսած է գնահատել Տոբթոր Մելքոնեանի այդ գործին մէջ ցոյց տուած եռանդն ու աշակցութիւնը:

Ինծի հետ ծանօթներ եւ բարեկամներ ջերմապէս ու սիրով կը բարեւեն զԶեզ:
Չերդ Մեսրոպ վ. Նշանեան

[ձախիւն ձեռագրով]

Լուսանկարներու ապակիները յանձնուեցան ամբողջութեամբ:

*

Երուսաղէմ, 26 Յունիս 1923

Սիրելի Բարեկամս,

Որքա՛ն ամօթապարտ եմ քովերնիդ՝ Չեր նամակներուն պատասխան չգրելու համար: Եթէ զբաղումներուս առատութիւնը պատճառ բերեմ, չպիտի արդարանամ եւ իրա-

⁶² Ազգային, գրական եւ քաղաքական պարբերական, որ 1871-1909 եւ 1919-1922 թուականներու միջեւ հրատարակուած է Զմիւտնիոյ մէջ, տարբեր պարբերականութեամբ: Խմբագիրներն եղած են Մատթէոս Մամուրեան, ապա Հրանդ Մամուրեան:

⁶³ Եղիշէ Եպս. Չիլիսկիրեան ծնած էր Խարբերդ, 1863-ին: Սան Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանի: Կը ձեռնադրուի 1886-ին: Երուսաղէմի վանքին ներս վարած է տարբեր պաշտօններ: Եղած է Բաղէշի առաջնորդ: Եպիսկոպոս՝ 1910-ին: Ունի բազմաթիւ հրատարակութիւններ:

⁶⁴ Այս կարգի հրատարակութիւններու իբրեւ օրինակ կարելի է ցոյց տալ թ՝ Պ. ստորագրութեամբ «Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը» («Արեւելեան մամուլ», 2 Օգոստոս 1921), Լոյօֆէթ Մալխասեան ստորագրութեամբ «Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութեան առթիւ» (անդ, 6 Օգոստոս 1921) եւն. յօդուածները:

⁶⁵ Գաբրիէլ Նորատունկեան (Պոլիս, 1852-1936, Փարիզ), յայտնի դիւանագէտ, քաղաքական գործիչ ու փաստաբան: 1912-1913 թթ. միջեւ կարճ միջոց մը վարած է Օսմանեան կայսրութեան արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը: Եղած է Ազգային պատմութեան անդամ, ՀԲԸՄ-ի փոխնախագահ:

⁶⁶ Յովհաննէս Ը. Զմիւտնիացի Պատրիարք, իր գահակալութեան տարիներուն (1850-1860) Ս. Յակոբեանց վանքին համար գնած էր Յոպպէի ու Մամիլլայի պողոտաներուն միջեւ ընդարձակ տարածք մը (Մեծ Արտ անուանեալ): Իր յաջորդի՝ Եսայի Դ. Թալասցի Պատրիարքի շրջանին, ձիաբայել Կարկուտ անուն փաստաբան մը սեփականութեան թողութիւն կեղծելով դատ կը բանայ՝ նոյն տարածքին տիրանալու համար: Այս դատը տասնամեակներ շարունակ լուրջ գլխացաւանք մը դարձած է Երուսաղէմի, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեանց համար: Կարկուտի ժառանգորդները 1919-ին, օգտուելով օսմանեան իշխանութեանց հեռացումէն ետք ստեղծուած վարչական տակնուվրայութենէ, դարձեալ դատ բացած էին Ս. Աթոռոյ դէմ (տե՛ս «Տեղեկագիր Կարկուտեան դատին», Կալուածոց տեսուչ Տ. Մատթէոս Եպս. Գայրգնեանի տեղեկագիրը՝ կարդացուած յԱտենի Տնօրէն ժողովի, «Միոն», Փետր.-Մարտ 1929, թիւ 2-3, էջ 80-91):

⁶⁷ Խաղ Վրդ. Աջապահեան ծնած էր 1883-ին, Սիս: 1909-ին Սիսի Մայր տաճարին մէջ ձեռնադրուած էր կուսակրօն ֆահանայ: 1916-1922 թթ. միջեւ վարած է Երուսաղէմի պատրիարքութեան Պէրոյթի տեսչութեան պաշտօնը: 1929-ին Եպիսկոպոս օծուած է Հալէպի մէջ, ձեռամբ Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսի: Վախճանած է 1968-ին, Պէրոյթի մէջ:

ունք պիտի ունենաք առարկելու թէ ծանրագրադ ըլլալը չկրնար արդարացնել բարեկամները բոլորովին մոռնալը: Հետեւապէս ինձ կը մնայ եղբայրական ներողամտութիւննիդ խնդրել, բայց միեւնոյն ժամանակ հաւաստիացնել՝ թէ Ձեր անուշիկ յիշատակը անեղծ պահած եմ ու անկեղծ զգացումներ կը տածեմ միշտ Ձեզ հանդէպ:

Վերջին անգամ ստացայ *Roseraie*ի երկրորդ հատորը⁶⁸ 17 մարտ թուակիր նամակով⁶⁹: Այդ նամակին մէջ գրած էիք. «Կը զրկեմ Ձեզի նաեւ 10 օրինակ, զոր կը խնդրեմ յանձնէք Պատրիարքին, եւ միասին որոշեցէք թէ հող որո՞նց նուէր տալու է եւն.»: Բնականաբար ես կը սպասէի գիրքերու ծրարին հասնելուն, մինչդեռ Դուք Սրբազան Պատրիարքին զրկած էք եղբր գիրքերը: Անիկա Ձեր նամակին կը սպասէ եղբր, ես ալ գալիք գիրքերուն ու ասանկով երկու ամիս ժամանակ կ'անցնի, առանց իրարմէ տեղեկութիւն ունենալու: Անցեալները դիպուածով խօսք բացուեցաւ գիրքերու մասին ու խնդիրը պարզուեցաւ: Ահա կը տեսնէք թէ Ձեր վերջին նամակի պատասխանը այսքան յապաղելուն պատասխանատու չեմ:

Անմիջապէս Սրբազան Պատրիարքի հետ որոշեցինք եւ Նորին Ամենապատուութեան քառթերով *Roseraie*ներ զրկուեցան հետեւեալներուն. Սրբ Հէրպըրթ Սամուէլի⁷⁰, Երուսաղէմի կառավարչի օգնական Մր. Լիւքի⁷¹, Լատինաց Պատրիարք Մօնս, Լուի Պարլասինայի⁷², Ֆրանչիսկեաններու Կիւսթոտին⁷³, Յունաց Պատրիարք Տ. Դամիանոսի⁷⁴ եւ Տոմինիկեան Միաբանութեան: Առաջին շորսերը շնորհակալութեան եւ գնահատական նամակներ զրկեցին Պատրիարք Հօր: Ատոնց օրինակները կը ներփակեմ: Երուսաղէմի Կառավարիչ Մր. Սթորս⁷⁵ այժմ Լոնտոն կը գտնուի, երբ վերադառնայ, հատ մըն ալ անոր պիտի զրկուի: Կը մնան երեք հատ, որոնք պիտի տրուին ըստ յարմարութեան եւ արժանաւորութեան:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն ինծի նուիրուած հատորին համար, որ սիրուն անակրնկալ մը ու գրական հաճելի վայելք մը եղաւ: Գիրքը կատարելապէս յաջողած է ամէն մասերով, թէ տպագրութեան մաքրութեամբ եւ թէ նկարներու յստակութեամբ: Հրատարակուած այնքան հիացական ու գնահատական յօդուածներու շարքին քով, որուն հետեւեցայ ուշադիր ընթերցումով, իմ գնահատականս շատ տկար պիտի ըլլար: Ինձ կը մնայ միայն շնորհաւորել սրտանց ու մաղթել, որ բախտ ունենաք յաջորդները հետզհետէ հրատարակելու:

Աւելորդ է ըսել՝ թէ այս կարգի գործերը մեր ազգային դատին ամէնէն արժէքաւոր բրոքականտներ են, եւ դուք այս կողմէն, երկար տարիներու ընթացքին, անզուգական ծառայութիւն ըրած էք: Թո՛ղ Տէրը Ձեզի երկա՛ր, քաջողջ ու բարեյաջող կեանք պարգեւէ, Սիրելիս, որ այդ ուղղութեամբ կարողանաք շարունակել Ձեր ազնիւ ու անզ-

⁶⁸ La Roseraie d'Arménie-ի այս երկրորդ հատորը հրատարակուած էր Փարիզի մէջ, Ernest Leroux հրատարակչատան կողմէ: Հատորը կը ներկայացնէ միջնադարեան հայ գրականութենէ ընտիր նմուշներ՝ Ֆրիկի, Կոնստանդին Երզնկացիի, Յովհաննէս Թլկուրանցիի, Առաքել Բաղիշեցիի եւն. հեղինակութեամբ:

⁶⁹ Այս նամակը հրատարակած է Արայ Գալայնեան, տե՛ս «Սիօն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1972, թիւ 11-12, էջ 424:

⁷⁰ Հէրպըրթ Սամուէլ (1870-1963) 1920-1925 թուականներու միջեւ, երբ Երուսաղէմ կը գտնուէր անգլիական հովանաւորութեան տակ, եղած է Պաղեստինի Բարձր կոմիսարը:

⁷¹ Հէրի Լիւք (1884-1969) 1921-1926 թուականներու միջեւ եղած է Երուսաղէմի կառավարչի օգնական:

⁷² Պարլասինա, որ ծնած էր 1872-ին Քասաբլանկո, Իտալիա, որպէս Երուսաղէմի լատին պատրիարք պաշտօնավարած է 1918-էն մինչեւ մահը՝ 1947 թուականը:

⁷³ Այդ թուականին Ֆրանչիսկեան միաբանութեան Ս. Տեղեաց Կիսթոտն էր Ֆլետինանթօ Տիոթալեվի (1872-1936), զոր այդ պաշտօնը վարած է 1918-1924 թուականներուն:

⁷⁴ Յունաց Դամիանոս Ա. Պատրիարքը (1848-1931) պաշտօնավարած է 1897-1931 թուականներու միջեւ:

⁷⁵ Ռանըլտ Սթորս (1881-1955) որպէս Երուսաղէմի կառավարիչ պաշտօնավարած է 1917-1926 թուականներուն:

նահատելի գործունէութիւնը:

Այստեղ մեր գործերը կարելիին չափ կանոնաւոր կ'ընթանան, թէեւ մտահոգութիւններ պակաս չեն, գլխաւորապէս դրամական անձկութեան եւ պարտապահանջներու պատճառած տաղտուկներու երեսէն: Ա՛խ ե՛րբ պիտի ազատէինք այս անիծեալ պարտքէն, որ կարողանայինք քիչ մը ազատ շունչ առնել:

Դատերը կը մնան հոն, ուր էին երկու տարի առաջ: Կարկուրի խնդրին մէջ փաստաբանները պիտի աշխատին դատը մերժել տալ պատճառաբանելով նախ Միւրուրի գէմանի⁷⁶ պարագան եւ երկրորդ՝ թէ դատ մը, որ նախորդ կառավարութեան օրով օրինական ամէն խողովակներէ անցած եւ վերջնական վճիռ ստացած է, այլեւս կարելի չէ որ լսուի: Եթէ յաջողին, աղէկ. հակառակ պարագային, գործը շատ ու շատ պիտի երկարի. որովհետեւ հակառակորդ կողմը մեծ եռանդ ու գործունէութիւն ցոյց կու տայ եւ ամէն միջոցներով կը հետամտի պաշտպաններ ու համակիրներ շահիլ: Մենք ալ պարտաւորուած ենք մարդիկ շահելու համար որեւէ զոհողութեան առջեւ կանգ չառնել: Արդէն փաստաբաններու համար ոսկեհանք մը եղան այս խնդիրները: Սակայն կը վախնամ որ այս խնդիրները վերջը վերջը ելմտական *catastrophe* մը պիտի պատճառեն վանքին: Ճէմալ փաշայի⁷⁷ գրաւած եւ քաղաքապետութեան իւրացուցած գետնին դատը չէ սկսուած տակաւին: Փաստաբանը կ'ըսէ թէ երբ դատի մտնենք, այն ժամանակ Կարկուրները, իբրեւ շահակից կողմ, իրենք ալ պիտի միջամտեն, ինչ որ աղէկ չ'զտներ զանազան նկատումներով⁷⁸:

Երբ Հայաստան եւ Պոլիս մուտքի արտօնութիւններ ստացուին, որուն համար դիմումներ եղած են, ես, Սիմէոն⁷⁹ եւ Մատթէոս վարդապետներ պիտի մեկնինք էջմիածին եպիսկոպոսանալու⁸⁰: Մեզի պիտի ընկերանան Ռումանիոյ եւ Պեսարապիոյ առաջնորդ Յուսիկ վրդ. Զոհրապեան, որ Պոլիս կը սպասէ, Սմբատ վրդ.⁸¹ եւ Սեբաստիոյ առաջնորդ Սարգիս վրդ. Աճէմեան⁸²: Իրաւ է որ երբեք խոհեմութիւն չէ ասանկ ժամանակ մը ճամբորդութիւն ընել, բայց մարդ երբեմն կը ստիպուի առանց իր կամքին հոսանքէն քշուիլ: Մենք ալ հիմա այդ դիրքին մէջ կը գտնուինք:

Բարգէն Սրբազան⁸³ ժամանակէ մը ի վեր հոս է եւ ուսումնասիրութիւններով կը

⁷⁶ Վաղեմութեան ժամկէտ (թրք.):
⁷⁷ Օսմանեան կայսրութեան վերջին շրջանի ռազմական ու քաղաքական առաջնորդներէն, Իթթահատ եւ Թէրաֆի կուսակցութեան յայտնի ետեակի անդամ՝ Թալէաթի ու Էնվէրի հետ: Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին Ճէմալ փաշա եղած էր Սուրիոյ եւ Պաղեստինի ռազմական ու քաղաքական կառավարիչը, մինչեւ 1917 թիւը, երբ անգլիական զօրքը վերջ դրաւ տարածաշրջանէ ներս օսմանեան իշխանութեան:
⁷⁸ Ճէմալ փաշայի բաղձանքներէն մէկն էր հանրային պարտէզներ ստեղծել Երուսաղէմի մէջ: Այդ նպատակին համար ան Ս. Աթոռէն կը պահանջէ վանքին ետեւը պարիսպներու ներքեւ եղած ընդարձակ գետինը կամ Մեծ արտը, որ կը գտնուէր պարիսպէն դուրս, Մամիլլայի ու Յոպպէի պողոտաներու շրջակայքը: Մեծ արտի անյարմարութեան պատճառով, Ճէմալ ուզեց վանքի մերձակայ տարածքը, որ յանձնուեցաւ քաղաքապետարանի իրաստութեան (տե՛ս, Մաղաֆիա Արք. Օրմանեան, «Խոհի եւ Խօսք», Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1929, էջ 349):
⁷⁹ Սիմէոն Մ. Վրդ. Թիլեան (1870-1928) դժբախտաբար հիւանդութեան պատճառով չէ կրցած մեկնիլ Մայր Աթոռ եւ վաղահաս վախճանի պատճառով չէ եպիսկոպոսացած:
⁸⁰ Միաբանական ընդհ. ժողովը 6 Փետր. 1923-ի նիստին եպիսկոպոսութեան արժանի նկատած էր այս անունները, սակայն անոնք դէպի Մայր Աթոռ ճամբայ պիտի կարենային ելլել 5 Օգոստոս 1924-ին (տե՛ս Մետրոպ Վրդ. Նշանեանի օրագրութիւնը, թիւ 3748):
⁸¹ Սմբատ Վրդ. Գագազեան 1910-էն սկսեալ երկար տարիներ եղած է Երուսաղէմի Պատրիարքական փոխանորդը Պոլսոյ մէջ, ուր վարած է նաեւ վարչական պաշտօններ:
⁸² Սարգիս Վրդ. Անէմեան ծնած էր 1857-ին, Պիլէնիկ: 1898-ին ձեռնադրուած էր կուսակրօն քահանայ: 1920-1924 թուականներուն կը վարէր Սեբաստիոյ առաջնորդութիւնը: Կը վախճանի 1926-ին, Մարտիլի մէջ:
⁸³ Բարգէն Արք. Կիլիկեան (Այնթապ, 1868-1936, Անթիլիաս) բանասէր, պատմաբան, աստուածաբան, վարած է առաջնորդական պաշտօններ: 1924-1930 թուականներուն Երուսաղէմի մէջ կ'ուսուցչագործէ ժառանգաւորաց

զբաղի⁸⁴: Կ'ըսուի թէ մօտերս պիտի գայ նաեւ Իզմիրի նախորդ առաջնորդ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան⁸⁵:

Ինծի հետ սիրով կը բարեւեն Ձեզ Մատթէոս վրդ. եւ պ. Դաւիթ Յովհաննէսեան:

Ձերդ սիրով,
Մեսրոպ վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 13 Օգոստ. 1923

Սիրելի Բարեկամս,

Հաճոյքով ստացայ Ձեր 22 յուլիս ամսաթիւ երկար նամակը⁸⁶:

Քաղաքիս կառավարիչ Mr. Storrs նոր վերադարձած ըլլալով Անգղիայէն, Սրբազան Պատրիարքը անոր ալ *Roseraie* մը ղրկեց եւ ստացաւ ներփակ շնորհակալութեան քառթը:

Առիթ ունեցայ Գրիգոր Վարդապետ Գուսանի⁸⁷ հետ տեսնուելու Կոմիտաս Վարդապետի ձեռագիր աշխատութիւններու մասին: Գրիգոր վարդ. կը յանձնարարէ թէ Անոր գործերէն պատառիկ մը անգամ չ'գտնուիր իր քով եւ թէ բոլոր ունեցածները յանձնուած են պատրիարքարան: Վարդապետը իմ խնդրանքովս իր յայտարարութիւնը գրի առաւ ինծի ուղղեալ մասնաւոր նամակով մը, զորոնք կը ներփակեմ:

Արարատի⁸⁸ մէջէն անձամբ օրինակեցի Գագիկի աւետարանին վրայ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի⁸⁹ ուսումնասիրութիւնը⁹⁰, զոր կը ստանաք ներկայիս հետ: Չուզեցի ուրիշի յանձնել, կասկածելով որ մի գուցէ անխնամ ընդօրինակութիւն մը ընեն:

Ձեր կողմէ պատրաստուած օրինակուելիք բնագիրներու ցուցակը շատ փնտռեցի ու չկրցայ գտնել դժբախտաբար. չեմ գիտեր ո՞ր ծակը պահուելու է: Եթէ օրինակը կայ քովերնիդ, հաճեցէք հատ մը ղրկել:

Բարգէն Եպիսկոպոս հոս է տակաւին եւ կը պատրաստուի Ամերիկա ուղեւորուիլ, եթէ յաջողի իր եղբօրն ու պարագաներուն անցագրի գործողութիւնները լրացնել, ինչ որ, կ'երեւի թէ, այս տարի կարելի չպիտի ըլլայ, Պաղեստինի քօթան լեցուած ըլլալուն համար: Սրբազանը այստեղ պարապ նստած չէ, այլ կ'աշխատի քանի մը ուսումնասիր-

վարժարանի մէջ, կ'ըլլայ «Սիոն»ի նոր շրջանի խմբագիրը: 1931-էն մինչեւ վախճանը՝ 1936 թիւը՝ արձուակից-կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ:

⁸⁴ Բարգէն Եպս. Կիլիկիւնեան 1923-ին ուխտաւորաբար կ'այցելէ Ս. Յակոբեանց վանք, ուր միջոց մը մնալէ ետք կը նամբորդէ դէպի Երուսաղէմ:

⁸⁵ Ղեւոնդ Վրդ. Դուրեանի Երուսաղէմ այցելութեան վերաբերեալ որեւէ արձանագրութեան չհանդիպեցանք:

⁸⁶ Այս նամակը հրատարակած է Արայ Գալայեան, տէս «Սիոն», Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1972, թիւ 11-12, էջ 425-427:

⁸⁷ Պոլսեցի, ծնած էր 1891-ին: Զայնագրութիւն եւ երաժշտութիւն ուսանած է Կոմիտաս վարդապետէ: 1923-ին ուխտաւորաբար կ'այցելէ Երուսաղէմ, ուր Արարատեան եւ Վասպուրական որբանոցներու մէջ կը կազմէ երկսեռ երգչախումբեր:

⁸⁸ Կրօնաբարոյական, բանասիրական եւ հայագիտական ամսագիր, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտօնական հրատարակութիւնը: Լոյս տեսած է 1868-1919 թուականներու միջեւ:

⁸⁹ Մեսրոպ Եպս. Տէր Մովսիսեան, Մագիստրոս (1865-1939), ակամատր եկեղեցական, եղած է Մայր Աթոռի մատենադարանի հիմնադիրը եւ վարիչը, վարած է առաջնորդական պաշտօններ, հրատարակած է բազմաթիւ յօդուածներ: Զոհն է համայնավարական բռնանշումներու:

⁹⁰ Տէս Մեսրոպ Եպիսկոպոս, «Գագիկ թագաւորի Աւետարանը», «Արարատ», Ապրիլ 1910, թիւ 4, էջ 332-341:

րուծիւններով, որոնք գրեթէ աւարտած են: Եթէ Ամերիկա երթալու ըլլայ, կը յուսայ նպաստներ ճարել յօգուտ վարժարանի եւ Տպարանի: Յարդ սանթիմ մը իսկ օգնութիւն չէ հասած մեզի ոչ Ամերիկայէն, ոչ Եգիպտոսէն: Այդ ուղղութեամբ Սրբազան Պատրիարքը կարեւոր անձնաւորութեանց դիմումներ կատարեց Ամերիկա եւ Բաբելոն եպս.ի պաշտօն տրուած է՝ յաջողութեան համար հետապնդումներ ընելու տեղւոյն վրայ:

Կարկուրի խնդրոյն առած երեւոյթը կարծեմ գրուած է Ձեզի: Եթէ Կարկուրի Գասթեմունի տարագրութեան եօթն տարիները հաշուի առնուի, այն ժամանակ Միւտոյի գէւանի պարագան հաստատուած պիտի ըլլայ եւ Երուսաղէմի դատարանէն պիտի մերժուի դատը: Այս պատճառաւ մինչեւ յառաջիկայ նոյեմբեր Կարկուրի ժառանգորդներուն ժամանակ տրուեցաւ, որպէսզի ապացուցանեն թէ հայրերնին տարագրութեան տարիներուն զրկուած էր իր իրաւունքները պաշտպանելէ անձնապէս կամ փոխանորդներու միջոցաւ: Եթէ ապացոյցներ չկարողանան ներկայացնել, դատը մեզի ի նպաստ շահուած պիտի ըլլայ նախնական դատարանին մէջ, սակայն հակառակորդները իրաւունք պիտի ունենան վերաքննութեան դիմելու: Նորատունկեան էֆ. իր վերջին նամակով կը բացատրէր թէ չկայ օրէնք մը, որ այդ տեսակ իրաւունքէ մը զրկէ որեւէ աքսորական կամ բանտարկեալ: Մեր կողմէ գրուեցաւ Պոլիս որպէսզի հետամուտ ըլլան ու տեղեկանան թէ Կարկուր այդ եօթն տարուան ընթացքին դատեր վարած է ի պաշտպանութիւն իր իրաւունքներուն:

Մեր փաստաբանները խորհուրդ կու տան առայժմ չմտնել ճէմալ փաշայէ բռնագրաւուած գետնի դատին մէջ, որովհետեւ, կ'ըսեն, Կարկուրները, իբրեւ շահագրգռուող կողմ, քիթերնին մէջը պիտի խօթեն, ու այդ տեսակ անհաճոյ միջամտութիւն մը աղէկ տպաւորութիւն չպիտի թողու: Ինչպէս անցեալ նամակովս գրեցի, դարձեալ կը կրկնեմ թէ այս խնդիրներուն մէջ ամէնէն ամուր գէնքն եւ ուժեղ փաստը դրամն է: Մենք ստիպուած ենք ծախքերու առջեւ կանգ չառնել, չզրկելու համար վանքը իր գոյութեան միակ աղբիւրը եղող ստացութիւններէն: Եւ այս շնախատեսուած ծախքերն են որ հիմնովին կը խախտեն մեր հաւասարակշռութիւնը ու երկիւղ ունինք որ *catastrophé*ի մը յանգի հետեւանքը:

Նիւթական այս աննախընթաց տագնապը բնականաբար միջոց եւ հնարաւորութիւն չի տար Տպարանը վերաբանալու եւ նոր հրատարակութեանց ձեռնարկելու, ցորքան ապահովութիւնը չունենանք որ արդիւնքով կարելի պիտի ըլլայ գէթ ընելիք ծախքը ծածկել:

Կոմիտաս վարդապետը Երուսաղէմ փոխադրելու ծրագիրը կը ցաւիմ որ անիրագործելի է: Վանքի բնակարանները ամբողջութեամբ գրաւուած են գաղթականներէ, այնպէս որ պարապ խորշ մը կամ անկիւն մը չէ մնացած: Նոյնպէս եւ վանականներու թաղը: Եթէ պարապ սենեակ գտնուէր իսկ, զուրկ պիտի ըլլար այն յարմարութիւններէն, որ կը պահանջէ Կոմիտաս Վարդապետի վիճակը ունեցող հիւանդ մը:

Կը յուսամ թէ ներկայ օդափոխութիւնը կը կազդուրէ ու կը զօրացնէ Ձեզ ֆիզիքապէս եւ Փարիզ վերադարձնուող նոր ուժով ու նոր եռանդով կը լծուիք Ձեր աշխատութեանց ու կարող կ'ըլլաք գլուխ հանել Ձեր առաջագրած գրական վաստակները: Ընդունեցէք շերմագին բարեւներս:

Ձերդ միշտ սիրով
Մեսրոպ Վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 24 հոկտ. 1923⁹¹

Սիրելի Բարեկա՛մ,

Ամսոյս 15 թուակիր նամակով ըրած խոստումիս համաձայն, աւարտելով Թուլկուրանցիի երկար քերթուածի օրինակութիւնը, Ձեր հասցէին առանձին ապահովագրեալ ծրարով ներկայիս հետ կը յանձնեմ թղթատարին:

Քերթուածը օրինակեցի խնամքով գրուած ամէնէն հին ձեռագրէն եւ համեմատելով ուրիշ մէկ լաւագոյն ձեռագրի հետ, տարբերութիւնները նշանակեցի լուսանցքներում:

Նոյն քերթուածը ուրիշ հինգ ձեռագրերու մէջ ալ կը գտնուին, բայց համեմատաբար նորագոյն ժամանակներու օրինակութիւններ են, եւ շատ տեղեր աղաւաղուած ու սխալաշատ, այդ պատճառաւ աւելորդ աշխատանք պիտի ըլլար մէկիկ մէկիկ անոնց հետ ալ համեմատել ու տարբերութիւնները նշանակել: Կը յուսամ թէ ներկայս պիտի կարողանայ գոհացնել Ձեզ:

Թիւ 1647 ձեռագրին⁹² ետեւ Թուլկուրանցիի մէկ ոտանաւորը կար, որ կը սկսէր «Աչեր ի՞նչ ես անցեր յետեւս» տողով:

Ենթադրելով որ թերեւս չունիք, այդ ոտանաւորն ալ օրինակեցի եւ կը ներփակեմ:

Ձերմագին սիրով եւ բարեւներով,

Ձերդ՝

Մեսրոպ Վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 12 Փետր. 1924⁹³

Սիրելիս պ. Զօպանեան,

Գիտեմ թէ ինչ աստիճան կը հետաքրքրուիք, այդ պատճառաւ կը փութամ աւետել թէ այսօր Երուսաղէմի Նախնական Դատարանը Կարկուրեան դատի վճիռը արձակեց ի նպաստ մեզի:

Վճիռը տրուեցաւ հետեւեալ հիմերուն վրայ.

1. Դատարանը իրաւասու չէ այդ դատը տեսնելու.
2. Պարտականութիւն չունի առ այդ.
3. Դատը ժամանակին Հանգուցեալ Եսայի պատրիարքի⁹⁴ անձին դէմ բացուած ըլլալուն՝ Վանքին վրայ շտարածուիր.

4. Վաթսուն տարիներէ ի վեր Վանքը սեփականատէր եղած է խնդրոյ առարկայ գետնին եւ գործին մէջ ժամանցութեան (միւրուրի գէման) պարագայ կայ:

Վճռագրին մէջ ընդարձակօրէն բացատրուած են այս պատճառաբանութիւնները, որոնց հիման վրայ դատարանը մերժեց դատը, առանց անոր էութեան մէջ մտնելու:

⁹¹ Նամակը գրուած է «Լուսարարապետութիւն Առաք. Ս. Աթոռյն Երուսաղէմի» պաշտօնաթուղթին վրայ:

⁹² Թիւ 1647 ձեռագիրը, որ Բերթոլդական ժողովածոյ մըն է, գրուած է Ամիր Բաղաթի մէջ, 1485 թուականին («Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց», հտ. Ե, Երուսաղէմ, 1971, էջ 467-468):

⁹³ Նամակը գրուած է «Լուսարարապետութիւն Առաք. Ս. Աթոռյն Երուսաղէմի» պաշտօնաթուղթին վրայ:

⁹⁴ Ծնած է 1825-ին, Թալաս: Պատրիարքութեան պաշտօնը վարած է 1864-էն մինչեւ իր մահը՝ 1885 թուականը: Ինքն է հիմնադիրը «Սիօն» հանդէսի, զարգացնողը վանքի տպարանի, բացողը լուսանկարչանոցի:

Հաւանական է որ հակառակորդք վերաքննութեան դիմեն: Բայց ներկայ վճիռը մեծապէս կ'ազդէ վերաքննիչ Ատեանին վրայ եւ կ'սկսած չկայ որ հոն ալ գործը ի նպաստ մեզ կը լուծուի:

Կարկուրի ժառանգորդները երկու տարիէ ի վեր յոխորտ կեցուածք մը ունէին ու ժամանակ ժամանակ կը տարածայնէին՝ թէ դատը շահելու վրայ են:

Հեռաւոր ու մօտաւոր ազգականներ ալ խմբուած էին Երուսաղէմ, կարկանդակէն իրենց բաժինը ստանալու համար: Հիմա ամէնքն ալ կորագլուխ եղան:

Այս յաջողութիւնը իսկապէս շնորհաւորելի է, թէեւ շատ սուղի նստաւ ու պիտի նստի տակաւին, եթէ դատը վերաքննուի:

Անուրանալի է այս գործին մէջ մատուցած ծառայութիւնը Տիար Մոստիշեանի⁹⁵, որ Պոլսոյ պետական դիւաններէն կարեւոր փաստաթուղթեր հայթայթեց, որոնք մեծապէս օգնեցին ժամանցութեան պարագան հաստատելու համար ու ապահովեցին մեր յաջողութիւնն ու յաղթանակը:

Կը յուսամ թէ քաջառողջ էք ու կը հետեւիք ձեր գրական զբաղումներուն:

Մենք ալ աղէկ ենք ու Ձեր որպիսութիւնը կը հարցնենք:

Սիրով ու կարօտով
Ձերդ՝ Մեսրոպ Վ. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 21 Մարտ 1928⁹⁶

Սիրելի Պարոն Զօպանեան,

Ստացայ ամսոյս 11 թուակիր Ձեր նամակը ու շատ ուրախացայ կարդալով որ ՌՕԶԸԲԻ-ի երրորդ հատորը մամլոյ տակ է⁹⁷: Կը մաղթեմ որ յաջողութեամբ ի կատար ածէք զայն:

Ձեր նշանակած ձեռագրերու մասին կը փութամ պատասխանել:

Թիւ 1133⁹⁸ - Տաղ: Երգ Սոխակիմ: Գովեստ հաւուց, եւն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ - «Զստացող գրոցս զմեղապարտ (անունը անընթեռնելի) եւ ծնողս իւր Պապին, Մարիամն եւ զամենայն մերձաւորս նորա զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս: Ընդ նոցին զՄիքայէլ գրչի, եւ թէ զմեզ յիշէք սրտի մտօք եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ: Ի թվականութեանս Հայոց ՌՃԺԲ (1663) գրեցաւ, Օգոստոսի Ա ումն, որ է օրհնեալ յաւ»:

Թիւ 1239⁹⁹ - Բաղքիբ Երեմիայի: Յովհ. Տաղբ թոչնոց: Եպիփանու վասն բարուց կենդանեաց: Մատթ. Պատասխանիք Տանկաց:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ չունի: Գիրն է բոլորգիր եւ նոտրգիր խառն: ԺԵ-ԺԶ դարերու գրութիւն կը կարծուի:

⁹⁵ Յարութիւն Մոստիշեան, ծնած 1859-ին, Կեսարիա: Յայտնի իրաւագէտ, անդամ Օսմանեան պետութեան Վերաբնիչ ատեանի, վարած է ազգային տարբեր պաշտօններ ալ: Յիշեալ թուականին Մոստիշեան կ'ատենապետէ Ազգային ժողովին:

⁹⁶ Նամակը մեքենագրուած է:

⁹⁷ Զօպանեանի La Roseaie d'Arménie-ի երրորդ հատորը հրատարակուած է 1929-ին, Փարիզի մէջ:

⁹⁸ Տե՛ս՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ա. Յակոբեանց», հտ. Դ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 205-209:

⁹⁹ Անդ, էջ 391-394:

Թիւ 1647 - Պատմութիւն Յովասափի: Մեկնութիւն Արարածոց գրոց: Պատմութիւն Լուսաւորչի: Պատմութիւն եւ Խրատ Խիկարայ:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ - «Գրեցաւ գեղեցիկ Տաղարանս պատմութեան ձեռամբ Մովսէս Երիցու Արծկէցոյ, ի քաղաքս Ամիթ, ընդ հովանեաւ կաթուղիկէ Սուրբ Թէոդորոսին, ի ԶԼԴ (1485) ամին, ի վայելումն համշիրաք եղբօր մերում Տէր Յովանիսին եւ զաւակացն Հապիպշին եւ Դաւթին որ յայսմ ամի ծնաւ, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ, ամէն»:

Կարսի Գագիկ Թագաւորի Աւետարանին մէջ գտնուած նկարներուն տիրող գոյներն են կապոյտ եւ կարմիր, յետոյ կու գան մուշ դեղին, սեւ եւ երբեմն ալ մանիշակագոյն:

Առողջութիւնս լաւ է, բայց կը զգամ թէ հետզհետէ կը ծերանամ եւ ուժերս կը նուազին, այսու հանդերձ կարողութեանս ներածին չափ գործերովս կը զբաղիմ: Վանական կեանքը կանոնաւոր կ'ընթանայ: Սրբազան Պատրիարքի անցեալ տարուան հիւանդութիւնը շատ մտահոգեց ու տագնապեցուց մեզի: Հիմա աղէկ է, բայց մեծ զգուշութեամբ կը պահենք ու կը խնամենք զինք, որովհետեւ վերջին հիւանդութենէն բաւական ընկճուեցաւ Սրբազանը:

Թէպէտ ժամանակէ մը ի վեր ընդհատեցան մեր թղթակցութիւնները, բայց ես թէ ի լրոյ եւ թէ թերթերու հրատարակութիւններէն միշտ տեղեկացած եմ Ձեր Ամերիկա ճամբորդութեան ու գործօն կեանքի մասին: Շատ ուրախ եմ որ առողջ էք ու միեւնոյն եռանդով կը շարունակէք Ձեր ազգային ու գրական օգտակար գործունէութիւնը: Բոլոր սրտով կը մաղթեմ որ երկար ապրիք, միշտ առողջ ու միշտ զուարթ:

Ընդունեցէք ջերմագին բարեւներս:

Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

15 Մայիս 1930¹⁰⁰

Սիրելի Բարեկամ,

Ընդունեցայ երէկ ամսոյս 9 ամսաթիւ Ձեր ցաւակցականը: Մեզ համար ալ անսպասելի եղաւ մեր ողբացեալ Սրբազանին մահը¹⁰¹: Զատիկի Կիրակի կէսօրին անկողին մտաւ եւ ճիշդ եօթնեակ մը վերջ հոգին աւանդեց: Սակայն վերջին տարին մանաւանդ կը նկատէինք որ հետզհետէ կը տկարանար եւ ուժերը կը նուազէին: Մահը առաջ եկաւ բրօսթաթի մեծնալէն որ սկսաւ դժուարամիզութիւն պատճառել ու նեղացնել զինքը: Բրօսթաթը արդէն գոյութիւն ունէր սկիզբէն: Երեք տարի առաջ վէրք մը գոյացած էր միզանցքին վրայ, զոր գործողութեամբ ճեղքեցին ու մաքրելով անցքը՝ հանգստացուցին զինք: Իսկ բրօսթաթը հանելու համար նոր գործողութիւն մը կարեւոր էր, սակայն բժիշկները նկատի ունենալով իր տկար կազմն ու առաջացած տարիքը, կը վախնային որ կրնայ վտանգաւոր հետեւանք ունենալ, ինչպէս շատերուն կը պատահի եղեր ատանկ պարագաներուն: Հանգուցեալն ալ կարեւորութիւն չէր տար ու հեզութեամբ կը պատասխանէր բժիշկներու զգուշական խորհուրդներուն եւ կատակի կը տանէր: Երկու ամիս առաջ սկսեւ է եղեր արիւն հոսիլ միզանցքէն, ու իր հիւանդապահին խստիւ կը պատուիրէ եղեր որ մարդու բան չըսէ, ան ինքնիրեն կ'անցնի ըսելով: Մահէն ետք իմա-

¹⁰⁰ Այս մեքենագիր նամակը փաղուած է «Անձնական նամակներ Մեսրոպ Արք. Նշանեանի» հաւաքածոյէն, որ ի պահ կը մնայ Երուսաղէմի Կիլիկեան մատենադարանի մէջ:

¹⁰¹ Եղիշէ Արք. Դուրեան վախճանած է 27 Ապրիլ 1930-ին:

ցանք ասիկա:

Ամէնքս հիմա կը զգանք թէ անժամանակ էր այս կորուստը: Սրբազանը ժամանակ մըն ալ պէտք էր ապրէր, որպէսզի գլուխ հանէր սկսած գործը ու գոնէ քանի մը սերունդներ հասցնէր: Իր ներկայութիւնը միայն մեծ յենարան մըն էր Միաբանութեան համար, ըլլալով ինք Հոգատար Կառավարութենէն վերջին աստիճան յարգուած եւ օտարներուն քով յարգ ու վարկ վայելող մեծ անձնաւորութիւն մը: Հիմա կատարեալ անելի մը առջեւ կը գտնուինք, մանաւանդ յաջորդ Գահակալին ընտրութեան եղանակը հիմակուրնէ սկսած է մտահոգել մեզ: Կառավարութիւնը իր ուրոյն տեսակէտը ունի այս խնդրին մէջ, զոր դուք ալ գիտէք, թերթերը, մանաւանդ կուսակցականները, եւ այս ու այն մէջմէկ կողմ կը քաշեն ընտրութեան հարցը: Ազգին բաղձանքները, Միաբանութեան իրաւունքները ու Կառավարութեան տեսակէտը իրարու հետ հաշտեցնելը բաւական բարդ խնդիր մըն է, որուն տակէն ելլելը դիւրին չէ: Ներքին դժուարութիւններն ալ պակաս չեն: Տնտեսական յոյժ ծանր ճգնաժամ մը անցընելու վրայ է այս պահուս վանքերնիս, ճնշուած ըլլալով աւելի քան 90000 անգլիական ոսկի պարտքի մը տակ: Զանազան դատավարութիւններ, որոնց մեծագոյնն էր Կարկուռեանը, ու անակնկալ պատահարներ պատճառ եղան պարտքերու աճումին: Միւս կողմէ, պէտք է խոստովանիլ թէ տնտեսութենէ ու հաշիւէ չէր հասկնար մեր սիրելի Հանգուցեալը եւ ոչ անհրաժեշտ պէտքերու եւ լիւքսի համար մեծամեծ ծախքեր ընել կու տար, առանց վանքին նիւթական կացութիւնը նկատի առնելու: Այսու հանդերձ մեծագոյն ապերախտութիւն պիտի ըլլար ուրանալ այն երախտիքը, զոր ունեցաւ ան կրթական ու գրական տեսակէտով, ու այսօր կ'ողբանք դառնապէս որ իր սկսած գեղեցիկ եւ ազգօգուտ ձեռնարկները իրենց լրման չհասցուցած բաժնուեցաւ մեզմէ առյաւէտ: Օրհնեալ ըլլայ իր անուշիկ յիշատակը:

Ամսոյս 5-ին գումարուած Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը Պատրիարքական Տեղապահ ընտրեց մեզ, ու երկու <օր> յետոյ Հոգատար Կառավարութեան ներկայացուելով, սկսանք գործի գլուխ անցնիլ: Միաբանութեան համակրանքին հետ Ազգին գէթ բարոյական օժանդակութիւնն ալ պէտք է, որպէսզի կարենանք յաջողապէս գլուխ հանել պաշտօնը, ու կարելի փութով մեծանուն Հանգուցեալին արժանաւոր յաջորդ մը նստեցնել Երուսաղէմի Պատրիարքութեան այրիացած Գահին վրայ: Ի լրումն դժբախտութեան Ընդհանրական Հայրապետին մահն ալ վրայ հասաւ¹⁰², երկրորդ կնճիռ մը ստեղծելով Ազգին համար:

Սրտագին բարեւներով, Զերդ
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

Երուսաղէմ, 26 Օգոստոս 1930¹⁰³

Մեծայարգ
Տիար Արշակ Զօպանեան
ՓԱՐԻԶ

Պատուական եւ Սիրելի Բարեկամ,

Մեծագոյն հաճոյքով ստացայ Զեր ամսոյս 10 թուակիրը: Կը յուսամ թէ մինչեւ պատասխանագրիս Զեզ հասնիլը կատարելապէս կազդուրուած ու վերադարձած կ'ըլլաք Փարիզ ի գլուխ Զեր աշխատութեանց: Կը մաղթեմ որ միշտ ըլլաք քաջողջ ու կորովի ու

¹⁰² Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե կաթողիկոսը վախճանած էր 8 Մայիս 1930-ին:
¹⁰³ Այս նամակը մեքենագրուած է:

տակաւին շատ ու շատ տարիներ նուիրէք Ձեր բեղմնաւոր կեանքը Հայ դատին եւ Հայ գրականութեան:

Ներկայ բազմազբաղ վիճակիս մէջ հազիւ այսօր ժամանակ գտայ գրելու պատասխանագիրս: Գործերուս առատութիւնը եւ զանազան մտահոգութիւններ զափազանց գրգռած են ջիղերս, ու կը զգամ թէ երկար հանգիստի մը պէտք ունիմ ես ալ: Բայց կ'երեւի թէ այդ հանգիստը պիտի չկրնամ վայելել ցորքան շրջանորոշ տակաւին պատրիարքնիս ու թափուր մնայ Աթոռնիս: Ընտրութիւնը կախում ունի Հոգատար Կառավարութեան տալիք պատասխանէն, ու մենք այդ պատասխանին կը սպասենք, որ երկու ամիսը անցաւ ու չէ հասած տակաւին: Երկու անգամ լուր զրկեցի Քաղաքիս Կառավարչին, որ յայտնեց թէ Լոնտոն Ֆօրէն Օֆիսին յանձնուած է գործը ու անկէ պիտի գայ պատասխանը: Այստեղ կը կարծուի թէ Կաթողիկոսի միջամտութիւնը մտածել կու տայ կեդրոնի Կառավարութիւնը, ըստ որում անիկա կը գտնուի Պոլշէվիկեան երկրի մը մէջ:

Այս խնդրին մէջ զուր տեղը կը խժբժուի Երուսաղէմի Միաբանութիւնը, իբր թէ անիկա իւրացուցած ըլլայ պատրիարքին ընտրութիւնը եւ կապտած ըլլայ Ազգին մասնակցութեան իրաւունքը: Դուք պէտք է յիշէք թէ հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանի ընտրութեան ժամանակ Հոգատար Կառավարութիւնը բացայայտօրէն ըսաւ թէ պատրիարքական ընտրութեան մէջ չի կրնար ընդունիլ արտասահմանի մասնակցութիւնը: Այն ատեն թէ՛ այստեղէն եւ թէ՛ Պոլշէն, որ դաշնակիցներու գրաւման տակ կը գտնուէր տակաւին, եղած դիմումներուն վրայ հաւանեցաւ որ ըստ Սահմանադրութեան կատարի ընտրութիւնը, պայման դնելով որ ատիկա նախընթաց մը չըլլայ յառաջիկայ ընտրութեանց պարագային, ու առաջարկեց որ ընտրական նոր Սթաթիւ մը մշակուի՝ իր խորհրդակցութեամբ: Դժբախտաբար Հանգուցեալը չուզեց անդրադառնալ այս յոյժ կարեւոր ու կենսական խնդրին, հակառակ բազմիցս մեր կողմէ իրեն եղած թելադրութեանց ու խնդրանքներուն, ու այսօր մեզի այսպէս դժուարին կացութեան մը մէջ դրաւ: Իմ տեղապահ ընտրուելէս յետոյ երեք անգամ տեսակցութիւն ունեցայ Երուսաղէմի Կառավարիչ Մր. Քիթրոշի¹⁰⁴ հետ, անիկա ամէն անգամին ալ վճռական կերպով յայտնեց Հոգատար Կառավարութեան կամքը այս մասին: Մէկ տեսակցութեան ներկայ էր նաեւ Թորգոմ Սրբազան¹⁰⁵: Այն անգամին մեր կողմէ առաջարկ եղաւ որ արտասահմանի թեմակալ առաջնորդները մասնակցին ընտրութեան եւ կամ գոնէ մասնակցի Բրիտանական թեւարկութեան տակ գտնուող Ազգին հատուածը, ու շարժանացաւ ընդունելութեան: Ես ուրիշ վախեր ալ ունիմ: Խոստովանաբար գրեմ (ու կը խնդրեմ որ շտարածայնուի ասիկա), թէ Կառավարիչը անգամ մը ինծի առանձին ըսաւ որ առաջ 120 աչքեր (ակնարկ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին) կը նայէին քանտիտաներու ցուցակին վրայ, հիմա այդ դերը պիտի կատարեն երկու աչքեր, այսինքն իմս ու Բարձր Գօմիսէրինը: Ես չհասկնալու զարկի ըսածը, ու ատոր վրայ է որ փոփոխեալ Յօդուածներու նախագիծը ներկայացուցինք Կառավարութեան, որպէսզի թումբ մը քաշած ըլլանք ոեւէ պատահականութեան առջեւ: Անշուշտ ես զգուշացայ Կառավարչի յիշեալ խօսքերը յայտնել յատենի Ժողովին, քանի որ մասնաւոր տեսակցութեան մը ժամանակ եղած խօսքեր էին անոնք:

¹⁰⁴ Էտուարտ Քիթ-Ռոշ (1885-1954) բրիտանացի դիւանագետ, որ 1926-1945 թուականներուն եղած է Երուսաղէմի կառավարիչը:

¹⁰⁵ Խօսքը կը վերաբերի այդ ժամանակուան եգիպտոսի թեմակալ առաջնորդ Թորգոմ Եպս. Գուշակեանի (1874-1939): Ծնած էր Պարտիզակ գիւղը: Կրթութիւնը կը ստանայ Արմաշու Դպրեվանմիւսն մէջ: Առաջնորդական պաշտօններ վարած է Սեբաստիոյ ու Եգիպտոսի մէջ: Որպէս հայրապետական նուիրակ այցելած է Հնդկաստան: 1931-ին ըմտրուած է Երուսաղէմի պատրիարք: Աշխարհաբարի վերածած է Նարեկացիի «Մատենանոց»-ը:

Գալով ընտրելիի անձին, հեռու է ինձմէ այդ մասին ոեւէ ձգտում կամ յաւակնութիւն, կրնաք վստահ ըլլալ: Համակիրներուս իսկ (ու անոնք բազմաթիւ են թէ յայտեղ եւ թէ մանաւանդ դուրսերը) կը յայտարարեմ միշտ թէ իմ անձս նկատի չունենան բնաւ, այլ աշխատին բերել այնպիսի մէկը որ կարող ըլլայ բարձրացնել Աթոռին պատիւն ու հմայքը: Անձնապէս ես ալ համակիրող մըն եմ Թորգոմ Սրբազանին եւ գնահատող անոր արժանիքները: Իր Երուսաղէմ վերջին այցելութեան ժամանակ անձամբ յայտնեցի իրեն իր մասին տածած փափաքս, ու այդ ուղղութեամբ ալ կը թելագրեմ ամէն անոնց որոնք ձայն ունին ընտրութեան մէջ: Ես պատրաստ եմ ծառայութիւնս տրամադրել Աթոռին արժանաւոր ժառանգին, որքան որ ներեն տկար ուժերս: Բայց բոլոր ուժովս կը ծառանամ ամէն անոնց դէմ, որոնք իրենց անձնական շահերուն աղբիւր ու փառասիրութեան պատուանդան ընել ուզեն Սուրբ Աթոռը: Անշուշտ ինծի պէս մէկը, որ քառասուն երեք տարիներու ծառայութեան բեռ մը շալկած ունի Երուսաղէմի մէջ, պիտի ուզէր Վանքին աղէկ օրերը տեսնել ու այնպէս փակել աչքերը առյաւէտ:

Վսեմ. Գալուստ Կիւպէնկեանի¹⁰⁶ վեհանձն նուիրատուութեամբ կառուցուելիք Մատենադարանի շէնքը փութոյ պնդութեամբ առաջ կը տարուի հոս, եւ գալ տարի այս ժամանակ կը յուսանք թէ կազմ ու պատրաստ ըլլայ Մատենադարանը իր ներքին մանրամասնութիւններով¹⁰⁷: Ասկէ զատ ունինք գումար մը 3554 Անգլիական ոսկիի, գոյացած հանգուցեալ Պատրիարքին Յոբելեանին առթիւ եղած հանգանակութենէն: Վերջին կարգադրութեան համաձայն այդ գումարով պիտի կառուցուի վայելուչ շէնք մը Տնօրէն Ժողովին նուիրած հողին վրայ, որմէ կը յուսացուի 10% տարեկան վարձք մը ընդունիլ: Այդ արդիւնքով պիտի ըլլան հրատարակութիւնները ԴՈՒՐԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ անուան տակ¹⁰⁸: Հրատարակելի հատորներու մասին ծրագիր մըն ալ մշակուած է ըստ հայեցողութեան Հանգուցեալին: Այդ ծրագրին մէջ կը մտնեն նաեւ Ն. Ադոնցի¹⁰⁹ աշխատութիւնները¹¹⁰, բայց տակաւին ժամանակի կը կարօտի մինչեւ շէնքին մէջտեղ ելլելը: Այս մասին գրած եմ նաեւ Տիար Ադոնցին:

Փարիզի ազգայնոց հաւաքումի մասին առաջին անգամ տեղեկացայ Ձեր նամակէն: Երկու օր առաջ Պոլսէն Սմբատ Եպիսկոպոս ալ գրած էր թէ Տիար Գէորգ Թորգոմեան¹¹¹ Փարիզէն հետը տարեր է հաւաքումին իղձերը կամ եզրակացութիւնները ու ներկայացուցեր է խառն Ժողովին, ուր յետ երկար խորհրդակցութեան որոշեր են Ազգային, Կրօ-

¹⁰⁶ Գործարար ու ազգային բարեար Գալուստ Կիւպէնկեան (1869-1955) եղած է Ս. Աթոռոյ նուիրատուներէն մէկը, որու բարեգործութեամբ ալ կառուցուած է Կիւպէնկեան մատենադարանը՝ Եղիշէ Ա. Պատրիարքի յոբելեանին առթիւ:

¹⁰⁷ Մատենադարանի նորակառոյց շէնքի շինարարութիւնը կը սկսի 26 Հոկտ. 1929-ին, Եղիշէ Ա. Պատրիարքի օրհնութեամբ: Հիմնարկէր կը կատարուի իր վախճանումէն ետք, 8 Օգոստոս 1930-ին, տեղապահ Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի կողմէ: Իսկ բացման հանդիսութիւնը տեղի կ'ունենայ 23 Հոկտեմբեր 1932-ին, Ս. Թարգմանչաց տօնին, որ միաժամանակ երջանկայիշատակ Եղիշէ Ա. Պատրիարքի տարեդարձն էր:

¹⁰⁸ Յիշեալ հասոյթով 1930-ականներու սկզբին Երուսաղէմի նոր ֆաղափն մէջ կը կառուցուի Դուրեանաշէն կոչուող շէնքը, Յոպպէի պողոտայի շրջակայքին: Այս շէնքի հասոյթով կը հաստատուի «Դուրեան մատենադարան» տիտղոսով հայագիտական ուսումնասիրութեանց մատենաշար մը, ինչպէս նաեւ «Սրբոց Թարգմանչաց-Դուրեան գրական մրցանակ»՝ որպէս շարունակութիւնը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Իզմիրեանց գրական մրցանակի, որ պարագաներու բերմամբ դադրած էր:

¹⁰⁹ Յայտնի պատմաբան, բիւզանդագէտ ու բանասէր: Ծնած է 1871-ին, Սիւնիքի Բոնակոթ գիւղը եւ մեռած 1942-ին, Պրիւսել: Ադոնցի մահուան առթիւ «Սիոն»ի մէջ հրատարակուած մահագրականին մէջ նշուած է, թէ երջանկայիշատակ Թորգոմ Ա. եւ ներկայի Մեսրոպ Պատրիարքները կը մտածէին զինք Ս. Աթոռ հրաւիրելով օգտուիլ իրմէ՝ իմացականօրէն բարձրացնելու համար Երուսաղէմը («Սիոն», Մարտ-Ապրիլ 1942, էջ 96):

¹¹⁰ Դուրեան մատենաշարը կեանքի կոչուած ըլլալով հանդերձ, Ադոնցէ որեւէ հրատարակութիւն չէ կատարուած:

¹¹¹ Անուանի գիւղատնտես, Պուրսայի Շերամբուժական վարժարանի հիմնադիրը, որ ապրած է 1859-1950 թուականներու միջեւ: Եղբայրը՝ անուանի բանասէր ու բժիշկ Վահրամ Թորգոմեանի:

նական եւ Քաղաքական ժողովներու դիւաններէն կազմուած յանձնաժողովի յանձնել խնդրին ուսումնասիրութիւնը, ապա ձեւ մը գտնել Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան մասնակցելու, եւ զայն իբրեւ իղձ ներկայացնել Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Մենք այդ մասին այստեղ ոեւէ գիր չստացանք Փարիզէն:

Բայց, ինչպէս վերեւ ըսի, ընդհանուր մտայնութիւնը այն է թէ արգելքը կամ չկամութիւնը Միաբանութեան կողմէն է, ապա թէ ոչ ինչո՞ւ համար Կաթողիկոսին դիմէին: Անիկա շատ շատ համակերպելու յորդոր մը պիտի ուղղէ: Բայց մեր ձեռքը ի՞նչ կայ: Եթէ կրնան Անգլիական կառավարութեան թող խօսք հասկցնեն:

Սիրալիր բարեւներով եւ յարգանաց հաւաստեօք՝
Ձերդ
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

7 Փետրուար 1931¹¹²

Սիրելի Բարեկամս Մեծ. Տիար Ա. Զօպանեան,

Ի ձեռին ունիմ Ձեր երկու նամակները 20 Դեկտեմբեր եւ 18 Յունուար թուակիր:

Քանի մը օր առաջ Ձեր հասցէին թղթատարին յանձնեցի 1 օրինակ ԽՈՂՔ ԵՒ ԽՕՍՔ¹¹³ հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազանի եւ մէկ օրինակ երկու հատոր ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ¹¹⁴ Սաւալանեանցի¹¹⁵, աշխարհաբարի թարգմանուած իմ կողմէ: Կը յուսամ թէ ընդունած կ'ըլլաք զանոնք ցարդ:

Ներփակ պատճեններէն կը տեղեկանաք մեր պատրիարքական խնդրին առած երեւոյթը: Այս խնդրին մէջ Բրիտանական Կառավարութեան դիրքը խիստ բացորոշ է: Բնաւ չ'ընդունիր արտասահմանի մասնակցութիւնը ընտրութեան մէջ: Կարծեմ պիտի յիշէք թէ հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանի ընտրութեան ժամանակ ալ միեւնոյն պահանջը դրաւ, եւ հուսկ ուրեմն պաշտօնագրով մը (օրինակը ներփակ) յայտարարեց թէ կը հաւանի ըստ Սահմանադրութեան¹¹⁶ կատարել ընտրութիւնը, պայմանաւ որ առաջիկայ ընտրութեանց ժամանակ Կառավարութիւնը կաշկանդող նախընթաց մը չըլլայ այն:

Պաղեստինի մանտան 1922-ին վերջնականապէս Անգլիոյ անցնելէն յետոյ, երկրին վարչութեան համար Օրէնք մը հրատարակուեցաւ, որուն 83րդ յօդուածով կը յայտարարուի թէ, Պաղեստինի հասարակութիւնները պիտի կրնան ազատ ըլլալ իրենց ներքին գործերուն մէջ, պայմանաւ որ իրենց սահմանադրութիւնները ընդունուած ու վաւերացուած ըլլան Բարձր Գօմիսէրի կողմէ այդ մասին հրատարակուած օրէնքով մը:

Հիմնուելով այդ յօդուածին վրայ Պաղեստինի Կառավարութիւնը 1926 Փետրուար

¹¹² Նամակը մեքենագրուած է «Աթոռ Առաքելական Սրբոց Յակովբեանց Երուսաղէմ» պաշտօնաթուղթին վրայ: Մեսրոպ Սրբազան իր ձեռագրով աւելցուցած է «Անձնական» նշումը:

¹¹³ Մաղափա Առք. Օրմանեանի «Խոնք եւ խօսք»ը (500 էջ) հրատարակուած էր 1929-ին, Ս. Յակոբեանց տպարանէն, Երուսաղէմ՝ Տ. Մատթէոս Եպս. Գայրգեանի մեկենասութեամբ:

¹¹⁴ Տիգրան Սաւալանեանցի «Պատմութիւն Երուսաղէմի» երկհատոր աշխատութիւնը (1387 էջ) Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի աշխարհաբարի վերածմամբ եւ յաւելածներով հրատարակուած էր 1931-ին, Երուսաղէմ:

¹¹⁵ Զմիտնիացի բանասէր, կրթական մշակ Տիգրան Սաւալանեանց (1821-1896) երկար տարիներ պաշտօնավարած է Ս. Յակոբեանց վանքէն ներս՝ վարելով տարբեր պաշտօններ ըլլալով նաեւ «Սիօն» պաշտօնաթերթի հիմնադիր-խմբագիրը:

¹¹⁶ Խօսքը 1863-ի Ազգային Սահմանադրութեան մասին է, որու համաձայն Երուսաղէմի հայոց պատրիարքը կ'ընտրուի Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովներուն կողմէ, Երուսաղէմի միաբանութենէ ներկայացուելիք ընտրելիներու ցուցակէ մը:

15-ին հրատարակեց օրէնք մը որով կը յայտարարէր թէ, որեւէ կրօնական հասարակութիւն եթէ ներկայացնէ իր կազմակերպութեան ծրագիրը, ինք պիտի քննէ զայն նախապէս, ու ապա պիտի ենթարկէ նորին Վեհափառութեան նախարարներէն մէկուն հաստատութեան, ու այնուհետեւ նոյն հասարակութեան տիրող օրէնքը պիտի ըլլայ այդ ծրագիրը:

Արդէն 1921 Մայիս 15-ին Բրիտանական Կառավարութիւնը նկատի առնելով Իսլամ հասարակութեան մէջ ծագած դժուարութիւնները եւ Պաղեստին անշատ երկիր մը ըլլալուն հետեւանքով Իսլամ կրօնական կազմակերպութեան առած նոր հանգամանքը, կանխեց հրատարակելիք Օրէնքը, եւ, Իսլամներու համաձայնութեամբ, հանեց օրինագիծի մը յայտարարութիւնը, որուն օրէնքի ուժ տուաւ, ու ըստ այնմ կը կառավարուին ցարդ իսլամները:

Յունաց Պատրիարքարանը 1920-ին երկու դժուարութիւններ ունէր մին ժողովրդական եւ միւսը ելմտական, որոնք յանձնուեցան պետական գոմիսիօնի մը ի քննութիւն: Այս առթիւ Յոյները ներկայացուցին իրենց Կանոնագիրը, որուն մէջ ստեղծուած նոր կացութեան համապատասխանող բարեփոխութիւններ մտցուցած էին: Այս Կանոնագրին մէջ պատրիարքական ընտրութեան վերաբերեալ որեւէ դժուարութիւն չունեցան անոնք, վասնզի, ա) Թուրքերու ժամանակին ալ Յունաց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը անկախ էր բոլորովին, նման միւս պատրիարքութեանց, ու կապուած չէր ուրիշ Աթոռի մը: բ) Այն ատեն պատրիարքի ընտրութեան կերպը ուղղակի ենթարկուած էր Օսմանեան կառավարութեան քննթրոլին, այսինքն Միաբանութեան կազմած ընտրելեաց ցուցակը կը ներկայացուէր նախ Կառավարութեան, եւ ցուցակը վերադարձւելէն յետոյ Երուսաղէմի Սինօդը կ'ընտրէր իր պատրիարքը: Այդ Կանոնով Օսմանեան Կառավարութեան ունեցած դերը փոխանցուեցաւ Անգլիական Կառավարութեան:

Վերոյիշեալ 1926-ի կառավարական Յայտարարութենէն անմիջապէս ետք Հրեաներն ալ իրենց կրօնական կազմակերպութեան օրէնքի ծրագիր մը ներկայացուցին, ու Կառավարութիւնը, ըստ սովորութեան, հրատարակեց այդ ծրագիրը ի գիտութիւն շահագրգռողներուն, եւ այդ մասին բանակցութիւնները կը շարունակուին ցարդ:

Այս մասին որեւէ ձեռնարկ չէ ըրած Ֆրանչիսկեանց Կիւսթոտին, որ ըստ Ֆէրմաններու լատին հասարակութեան կրօնական կազմակերպութիւնն է, հաւասար Հայ եւ Յոյն պատրիարքութեանց: Կիւսթոտը (Ֆրանսիչկեանց մեծաւորը) վեց տարուան համար կը նշանակուի իբրեւ պետ լատին կրօնական հասարակութեան ու անփոփոխ կը մնայ ընտրութեան այս եղանակը, այդ պատճառաւ պէտք չի տեսնուիր ամէն անգամ նշանակուած նոր կիւսթոտը պետութեան հաստատութեան ենթարկել: Այսպէս էր նաեւ Թուրքերու ժամանակ: Իսկ լատինաց պատրիարքը եւ նոնսը օրինական տեսակէտով պապական նուիրակներ կը համարուին, հետեւապէս դուրս կը մնան լատինաց ներքին կազմակերպութենէն:

Ահա կը տեսնէք թէ միւս համայնքները աւելի կամ նուազ շարժումներ մը ըրած են իրենց սահմանադրութիւններն ընդունել տալու Հոգատար կառավարութեան: Մնացինք միայն մենք: 1926 թուականէն մինչեւ իր վախճանը ամէն առիթներով թելադրութիւններ ու խնդրանքներ կ'ըլլային հանգուցեալ Դուրեան Սրբազանին, որ քանի կենդանի է կարգադրէ ու վերջ մը տայ այս խնդրին, մանաւանդ թէ, կ'ըսուէր, մեծապէս յարգուած անձ մըն է ինք Կառավարութեան քով, ինչոր կրնայ նպաստել իր դիմումներուն յաջող կարգադրութեան: Սակայն Հանգուցեալը նկատի առնելով պատրիարքական ընտրութիւնը Պաղեստինի սահմաններէն դուրս շտարածելու Կառավարութեան

տեսակէտն ու տրամադրութիւնը, ու անոր հետեւանքով ամէն կողմէ ըլլալիք քննադատութիւններն ու բարձրանալիք ձայները, զգուշացաւ այդ խնդրին մօտենալէ: Եւ այսօր ահա՛ փոթորիկը մեր գլխուն կը պայթի ու մենք կը կրենք դժուարութիւնները:

Սակայն անիրաւ տեղը կը մեղադրուինք ես ու Միաբանութիւնը թէ մեզի մենաշնորհ ընել կ'ուզենք պատրիարքական ընտրութիւնը: Ի՞նչ կրնանք ընել երբ Կառավարութիւնը առաջին օրէն բացարձակ դէմ է արտաքին մասնակցութեան: Դուրեան Սրբազանի վախճանէն յետոյ այստեղ էր Թորգոմ Սրբազան, ու անգամ մը անոր հետ միասին այցելեցինք Երուսաղէմի անգլիացի կառավարչին, ու հոն այս խօսքը բացուեցաւ: Սրբազանը բացատրելով Երուսաղէմի հայ պատրիարքութեան ընդհանրական հանգամանքը, շեշտեց ազգային մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը, ու աւելցուց թէ հակառակ պարագային հերձեալ կը նկատուի Երուսաղէմի Աթոռը ու կը դադրեցնեն պատարագներու մէջ յիշատակել պատրիարքին անունը: Ապա առաջարկեց որ ընտրութեան մասնակցին Պոլիս եւ գաղութներու այն վիճակները որոնք թեմական կազմակերպութիւն ստացած են: Կառավարիչը շնորհունեցաւ այդ առաջարկը: Թորգոմ Սրբազան ըսաւ՝ որ գէթ անգլիական հովանաւորութեան տակ գտնուող երկիրներու հայերը մասնակցին: «Որո՞նք են այդ երկիրները» ըսաւ Կառավարիչը: «Զոր օրինակ Հնդկաստան, Իրազ եւայլն» պատասխանեց Սրբազանը: «Պաղտատ գտնուող հայերը ի՞նչ կապ ունին Երուսաղէմի հետ» եղաւ Կառավարչին պատասխանը:

Մենք այստեղ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովով խորհեցանք որ գէթ կապ մը պահելու համար Ազգին հետ, Ազգին ամբողջութենէն ընտրուած Հայրապետին վաւերացման պայմանը դնենք, բայց ատիկա ալ մերժուեցաւ դժբախտաբար: Ներփակ պատճենին մէջ Երուսաղէմի Կառավարչին այդ մասին ըրած առարկութիւնը պատճառանք է լոկ: Բուն պատճառն այն է, որ կը կասկածին թէ Սովիէթ կառավարութեան ազդեցութեան տակ կը գործէ Հայրապետը, ինչպէս Դուք ալ շատ ճիշդ դիտած էիք Ձեր նամակին մէջ:

ԱԶԳԱՐԱՐ-ի¹¹⁷ եւ ուրիշ Դաշնակցական թերթերու գրողներն են տեղիս խումբ մը Դաշնակցականները, որոնք ամէն ճիգ կը թափեն Պաղեստինի հայերէն ընտրուած քանի մը աշխարհականներու տալ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ասկէ առաջ կատարած դերը, այսինքն Ընտրելեաց ցուցակներու վրայէն անոնք ընտրեն Երուսաղէմի պատրիարքը: Իրենց ծուղակը ձգած են նաեւ քանի մը միամիտ երուսաղէմացիներ, ու իրենք վարագոյրի ետեւը կեցած զանոնք առաջ կը քշեն, ու այդ ուղղութեամբ դիմումներ ընել կու տան Կառավարութեան մօտ, Գահիրէի ՅՈՒՍՍԻՅԵՐ-ի¹¹⁸ խմբագրատունէն իրենց ընդունած հրահանգներուն համաձայն, ինչպէս կը հաւաստեն իրազեկները: Գիտէք անշուշտ թէ Դաշնակցականներու ուղղութիւնն է խառնել ամէն տեղ, որպէս զի պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսան: Յաւալի է որ Պարոն Թէքէեան¹¹⁹ եւս, չըսեմ չարամիտ,

¹¹⁷ Ազգային, ֆաղափական ու գրական օրաթերթ, որ 1927-1936 թուականներու միջեւ հրատարակուած է Պոլիս: Արտօնատէրն ու պատասխանատու տնօրէնն էր Մանուկ Ասլանեան: Այս թերթը հանդիսացած է «Ճակատամարտ»ի շարունակութիւնը: «Ազգարար» 17-18 Յունուար 1931-ի յաջորդական երկու թիւերուն մէջ հրատարակած էր «Յանցանքը ակելի կը ծանրանայ» խորագրեալ անստորագիր յօդուած մը, որպէս «Մեր խօսքը»: Այս եւ այլ յօդուածներով քննադատութեան առարկայ կը դառնար տեղապահ Տ. Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի եւ Երուսաղէմի միաբանութեան Հոգատար կառավարութեան որոշումներուն համակերպող ընթացքը: Նշանեանի ակնարկը հաւանաբար կ'երթայ 25 Յունուար 1931-ին «Ազգարար»ի մէջ հրատարակուած «Ընտր. Պայքարը Երուսաղէմի մէջ Մեսրոպ Եպսկ. թէ Թորգոմ արժեպակ.» յօդուածին, որու հեղինակն է «Ազգարար»ի «սեփական թղթակիցը»:

¹¹⁸ Ազգային, ֆաղափական, տնտեսական եւ գրական օրաթերթ, որ կը հրատարակուի Գահիրէի մէջ, 1913-էն ի վեր: 1923-ին դարձած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթը:

¹¹⁹ Յայտնի բանաստեղծ, հրապարակագիր (1878-1945), որ երկար տարիներ վարած է Եգիպտոսի «Արեւ»ի խմբ-

այլ սխալ ու խեղաթիւրուած իր խմբագրականներով ԱՐԵԻ-ի¹²⁰ մէջ, իւր կը քսէ անոնց հացին, ու ԱԶԴԱՐԱՐ կ'արտատպէ այդ խմբագրականները¹²¹:

Մեր վերջին բանակցութիւններուն վրայ տեղիս Կառավարութիւնը նոր տեղեկագիր մը ղրկեց Լոնտոն: Ընտրութեան ձեռնարկելու համար կը սպասուի այնտեղէն գալիք հրահանգին:

Ջերմագին սիրոյ ողջոյններով եւ յարգանաց հաւաստեօք,
Ձերդ՝ Մեսրոպ եպս. Նշանեան

*

11 Յուլիս 1931¹²²

Սիրելի եւ պատուական բարեկամ
Տիար Արշակ Զօպանեան
ՓԱՐԻԶ

Մեծագոյն հաճոյքով ընդունեցայ Ձեր Յունիս 23 թուակիր նամակը որով կը շնորհաւորէիք Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութիւնը¹²³ յանձնին Տ. Թորգոմ Արքեպիսկոպոսի: Ընդունած եմ նաեւ տարւոյս 13 Մարտ թուակիր նամակնիդ պատրիարքական ընտրութեան խնդրոյն վերաբերեալ: Կարդացի ՊԱՅՔԱՐ-ի¹²⁴ մէջ Ձեր յօդուածաշարքը¹²⁵ որ այդ խնդրոյն շուրջ գրուածներուն ամենէն յստակատես եւ ողջամիտ գրութիւնն էր:

Այժմ նորընտիր Պատրիարքին կը մնայ ընդունել տալ կառավարութեան ներկայ պայմաններուն պատշաճեցուած ընտրական Սթաթիս մը, որ համաձայն ըլլայ միանգամայն ազգի բաղձանքներուն: Տարիէ մը ի վեր մեր մտահոգութիւնը այն եղած էր որ երկարատեան թափուր չմնայ Աթոռը եւ ունենայ իր արժանաւոր գահակալը: Ուրախ եմ այս բարեյաջող արդիւնքին համար եւ կը յուսամ թէ Թորգոմ Սրբազան պիտի կրնայ պսակել իր վրայ գրուած յոյսերը: Մենք պատրաստ ենք մեր տկար ուժերուն ներած չափով աջակցիլ իրեն ու տրամադրել մեր ծառայութիւնները: Առայժմ կը սպասենք Անգլիոյ Թագաւոր-Կայսեր վաւերացումին¹²⁶, որուն հասնելէն անմիջապէս ետք եպիսկոպոս մը եւ երկու վարդապետներ պիտի ղրկուին իբրեւ հրաւիրակ, իր Աթոռը առաջնորդելու համար Նորընտիր պատրիարքը¹²⁷: Եպիսկոպոս հրաւիրակ որոշուած է Կ. Պոլսի փոխանորդ Սմբատ Սրբազան, որուն գրուեցաւ արդէն ու տրուեցան պէտք եղած հրահանգ-

բագրի պաշտօնը: Նախքան եզրապտոս անցնիլը, Թէֆէեան 1914-1915 թուականներուն որպէս Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովի ներկայացուցիչը պաշտօնավարած էր Երուսաղէմի վանքէն ներս:

¹²⁰ Ազգային, քաղաքական ու գրական օրաթերթ, որ լոյս կը տեսնէ 1915-էն ի վեր, նախ Աղեփսանդրիոյ, ապա Գահիրէի մէջ: 1922-էն ետք դարձած է Ռամկավար-Ազատական կուսակցութեան պաշտօնաթերթը:

¹²¹ Օրինակ, «Ազգին ուղղուած հեգնութիւն մը (Երուսաղէմի ընտրական խնդրոյն առթիւ)», «Ազգաբար», 22 Յունւար 1931:

¹²² Այս մեքենագիր նամակը քաղուած է Մեսրոպ Սրբազանի անձնական նամակներու հաւաքածոյէն:

¹²³ Թորգոմ Արք. Գուշակեան Միաբանական ընդհանուր ժողովի կողմէ պատրիարք ընտրուած է 16 Յունիս 1931-ին:

¹²⁴ Ազգային, քաղաքական ու գրական օրաթերթ, որ կը հրատարակուի Պոստոնի մէջ, 1922-էն ի վեր, որպէս պաշտօնաթերթը Ռամկավար-Ազատական կուսակցութեան:

¹²⁵ Զօպանեանի յօդուածաշարքը «Սաղիմական» խորագրով լոյս տեսած է 31 Մարտ-3 Ապրիլ 1931 թուականներու միջեւ:

¹²⁶ Բրիտանիոյ Գեորգ Ե. թագաւոր-կայսեր 22 Հոկտեմբեր թուակիր վաւերացման նամակը վանք կը հասնի 31 Հոկտեմբեր 1931-ին:

¹²⁷ Նորընտիր պատրիարքը Երուսաղէմ կը մտնէ 26 Նոյեմբեր 1931-ին եւ «Հրաշափառ»ով կ'առաջնորդուի Մայր տանար, ուր «Ուր էնն յէութեան» շարականի երգեցողութեամբ իր ուխտը կը կատարէ Ս. Գլխադրի մատահան մէջ: Իսկ գահակալութեան աշխարհիկ ու եկեղեցական հանդէսները տեղի կ'ունենան 1 Դեկտեմբեր 1931-ին:

ները: Սմբատ եպիսկոպոս կամ ուղղակի պիտի երթայ Գահիրէ եւ կամ նախապէս հոս պիտի գայ ու այս տեղէն պիտի երթայ իրեն ընկերակից նշանակուած վարդապետներուն հետ:

Մխիթարութիւն մըն է ինձ համար որ յաջողեցայ Դուրեան Սրբազանի վախճանէն ի վեր, ամբողջ տասնըհինգ ամիս, խաղաղութեան մէջ պահել վանքը, հակառակ Միաբանութիւնը խռովելու համար կատարուած ճիգերուն: Արթուն հսկեցի որ ձեռք առնուի կարելի եղած խնայողութիւններ ու չը բարդուի վանքին պարտքը: Պարտամուրհակներուն հարիւրին ութէն մինչեւ տասը տոկոսները առհասարակ հարիւրին վեցի իջեցուցի, ու այս տարի կ'աշխատիմ հարիւրին հինգի իջեցնել: Այս աշխատանքով մօտ 2500 անգլ. ոսկիի խնայողութիւն մը եղաւ յօգուտ վանքին, եւ այս տարի հաշիւները գոցեցինք 84752 ոսկի բացով: Աւելի կրնայինք իջեցնել պարտքը, բայց դժբախտաբար տիրող ընդհանուր քրիզին հետեւանքով զգալիօրէն նուազեցան մեր եկամուտները: Կալուածներու վարձքերը իջան ընդհանրապէս, մաս մըն ալ պարապ կը մնայ տակաւին: Տարւոյս ընթացքին գլխաւոր մէկ աշխատանքս ալ եղաւ Հանգուցեալ Պատրիարքի օրով ստեղծուած կարգ մը անպէտք ծախքեր կրճատել բոլորովին, կարեւորութիւն չտալով բնաւ գանգատներու ու անձիս դէմ ստեղծուած հակակրութեանց: Եւ հիմակ ուրախ եմ որ տնտեսական տագնապի մը առջեւ պիտի չգտնէ ինքզինքը նորընտիր Պատրիարքը, որուն կը մնայ այլեւս իմաստութեամբ ու հեռատեսութեամբ տնտեսել հաստատութիւնը ու ազատել ազգը Երուսաղէմի պարտքին յաւիտենական մղձաւանջէն:

Կ'ողջունեմ զՁեզ ջերմապէս եւ խոհուն ու իմաստուն ճակտէդ կը համբուրեմ կարօտալիր զգացմամբ: Ուր էր թէ անգամ մըն ալ գայիք Երուսաղէմ ու վայելէինք զիրար կուշտ ու կուռ:

Ձերդ սիրով՝
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

8 Օգոստոս 1931

Մեծայարգ Տիար Արշակ Զօպանեան

ՓԱՐԻԶ

Ստացայ Ձեր Յուլիս 29 թուակիր նամակը եւ հասու եղայ պարունակութեան: Մեծապէս շնորհակալ եմ Ձեր քաջալերական ու գնահատական տողերուն համար, որոնք կու գան, վստահ եմ, Սրբոց Յակոբեանց մեր այս պանծալի հաստատութիւնը սիրող անկեղծ բարեկամէ մը:

Թորգոմ Սրբազան տարակոյս չկայ թէ վանքերնուս օգտակար ըլլալու առաջադրութեամբ պիտի գայ բազմիւ իր Աթոռը ու պիտի աշխատի իր վրայ դրուած յոյսերը պսակել, անշուշտ մեր գործակցութեամբ եւ Միաբանութեան երիտասարդ ուժերը գործի լծելով: Սակայն ամենէն աւելի հոգածութիւն նուիրելիք կէտը վանքին նիւթական կացութեան բարւոքումն է: Յայտնի է որ եթէ հաստատութեան մը նիւթականը ամուր ու ապահով հիմերու վրայ դրուած չըլլայ, այն ատեն ամուրութեան կը դատապարտուին յղացուած ամէն գեղեցիկ ծրագիրներ ու օգտակար փափաքներ:

Ուշադրութեամբ կարդացի Պ. Զօրիկ Զօրայեանի¹²⁸ մասին Ձեր գրածները: Հիմա-

¹²⁸ Շրջանի մտաւորական դէմքերէն մէկը, որ հեղինակն է «Անգլիերէն լեզուի հնչումներուն, յատկաբանութիւններուն, ոճերուն եւ հոմանիշներուն նրբութիւնները բացատրող անգլիերէն-հայերէն համայնագիտական բառարան» (Կիպրոս, 1949) աշխատութեան: Աշխատակցած է նաեւ Զօպանեանի «Անահիտ»ին:

կուհիմա ես ինքնիրմէս շեմ կրնար որոշում մը տալ կամ կարծիք յայտնել: Քանի որ Թորգոմ Սրբազանին ալ գրած էք, այն ատեն հարկ կ'ըլլայ սպասել Սրբազանի գալուն, որպէսզի խորհրդակցաբար կարենանք որոշում մը տալ թէ հարկ է արդեօք ելմտագէտ պաշտօնեայ մը հրաւիրել տեղս: Այդ պարագային անշուշտ նկատի կ'ունենանք Ձեր ներկայացուցած անձը:

Ձերմագին բարեւներով եւ յարգանաց հաւաստեօք,
Ձերդ անկեղծօրէն
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

2 Օգոստոս 1934¹²⁹

Մեծայարգ Տիար Արշակ Զօպանեան սիրելի,
ՓԱՐԻԶ

Ընդունեցայ Ձեր 26 Մայիս եւ 22 Յուլիս թուակիր երկու նամակները: Առաջինին չկարենալ պատասխանելուս պատճառն այն է որ երկուքուկէս ամսէ ի վեր ատամներու նեղութիւն կը կրեմ: Արմատները ապսէ գոյացած ըլլալով ամէնքը քաշել տուի ու կեղծ ատամնաշար անցուցի բերանս: Հազիւ վերջին քանի մը օրերս ազատեցայ այդ անտանելի նեղութենէն: Միւս կողմէ աչքերէս ալ սաստիկ կը նեղուիմ, շեմ կրնար ոչ կարգալ եւ ոչ գրել: Երբ քանի մը էջ կարդալու ըլլամ, կոպերուս մէջ սաստիկ այրուցքներ կը զգամ ու այս վիճակը գրեթէ զիս անգործութեան դատապարտած է: Ձեռագրական այլ եւ այլ խնդիրներու մասին ուրիշ կողմերէ ալ եղած հարցումները ստիպուած եմ անպատասխանի թողուլ: Այս է ահա լռութեանս պատճառը: Կը յուսամ թէ չէք մեղադրեր զիս:

Երբ առի Ձեր երկրորդ նամակը, բերել տուի Ձեր մատնանշած թիւ 2323 ձեռագիրը¹³⁰, ուշադրութեամբ աչքէ անցուցի զայն խօթացեալ աչքերով, Քուչակեան գրութիւն մը չգտայ հոն ոչ ոճով եւ ոչ իմաստով: Այսու հանդերձ ամբողջ ձեռագրին բովանդակութիւնը կը ներփակեմ, որպէսզի դուք ալ աչքէ անցընէք: Ատոնց մէջէն որն որ է Ձեր ուզածը, գրեցէք ինձ, ու ես օրինակելով զայն կը փութամ ղրկել Ձեզ:

Կը շնորհաւորեմ կանխաւ Ձեր նոր աշխատանքը ու կը մաղթեմ որ յաջողութեամբ յաւարտ ածէք զայն: Միայն կը վախնամ որ եթէ Երեւանի մէջ տպուի գործերնիդ, իրենց անճոռնի ուղղագրութեամբ այլանդակեն գիրքը:

Մեր Սրբազան Պատրիարքը մօտերս կ'ուղեւորուի Եւրոպա ի դարման անձին¹³¹: Կը յուսամ թէ առիթ կ'ունենաք անձամբ տեսնելու զինքը:

Սիրալիր բարեւներով եւ յաջողութեան մաղթանքներով,
Ձերդ՝
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

¹²⁹ Այս մեքենագիր նամակը փաղուած է Մեսրոպ Սրբազանի անձնական նամակներու հաւաքածոյէն:
¹³⁰ Յիշեալ ձեռագիրը ժէ դարու պատկանող ժողովածոյ մըն է (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ա. Յակոբեանց», հտ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 428-431):
¹³¹ Երուսաղէմի Թորգոմ Ա. Պատրիարքը Եւրոպա կ'ուղեւորուի 12 Օգոստոս 1934-ին: Ան արձո կը վերադառնայ 5 Հոկտեմբեր 1934-ին:

*

22 Փետրուար 1935¹³²

Միրելի Տիար Զօպանեան,

Ընդունեցայ Ձեր ամսոյս 9 թուակիրը, ընդունած եմ նաեւ Ձեր առաջուան նամակներն ալ: Յիրաւի շատ ամօթով մնացած եմ քովերնիդ չկարենալ գոհացնելուս համար զՁեզ:

Ծանօթ են Ձեզ մեր մատենադարանի այն ձեռագրերը, որոնք միջնադարեան բանաստեղծութիւններ կը պարունակեն, ու կը գրէք թէ անոնց մէջ չկան քուչակեան տաղեր: Մատնանիշ ըրած էիք թիւ 2323 ձեռագիրը, որմէ կ'ըսէիք թէ Քիւրտեան¹³³ Քուչակի մէկ տաղը հրատարակած է ԲԱՉՄԱՎԷՊԻ¹³⁴ մէջ¹³⁵: Դրկեցի Ձեզ այդ ձեռագրին պարունակութիւնը ու տեսնուեցաւ որ այդպիսի բան գոյութիւն չունի հոն¹³⁶: Հակառակ տկարութեանս աչքէ անցուցի նոր ձեռագրերու ցուցակը եւ Ձեր ուզածներուն հետքը չգտայ անոր մէջ: Տեղ մը գրած էք թէ Ձեր նշանակած թուահամարներուն համապատասխան ձեռագրերու նկարագրութիւնը ղրկեմ: Ահա անոնցմէ մէկը ցուցակագրեցի ու կը ներփակեմ: Եթէ այդ է ուզածնիդ, մնացեալներն ալ այս ձեռով ցուցակագրեմ ու ղրկեմ: Շատ կը փափաքիմ օգտակար ըլլալ Ձեզ, բայց անհրաժեշտ է որ ուղեցոյց մը ունենամ ձեռքս, որպէսզի ծրագրով մը աշխատիմ: Որքան դիւրին պիտի ըլլար, եթէ ցոյց տրուէին այն ձեռ[ա]գրերը, որոնցմէ կարելի լինէր ընդօրինակութիւններ կատարել: Չունինք դժբախտաբար կանոնաւոր ցուցակներ ու չենք կրնար անմիջապէս գտնել փնտռուած ոեւէ գրութիւն: Տարիներէ իվեր ես թողած եմ ձեռագրաց Մատենադարանը եւ ուրիշի ձեռք կը գտնուի այն, ու այդ ուրիշն ալ, նաեւ նորահասները, չեն հետաքրքրուիր բնաւ ձեռագրերով ու անոնց աշխատակցութենէն խեր չենք կրնար սպասել, գոնէ առայժմ:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, կը բարեւեմ Ձեզ ջերմագին սիրով:

Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

8 Ապրիլ 1935¹³⁷

ՄԵԾԱՅԱՐԳ ՏԻԱՐ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

ՄԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵԿԱՄ,

ՓԱՐԻԶ

Ընդունեցայ Ձեր մարտ 26 թուակիր վերջին նամակը եւ տեղեկացայ պարունակութեան:

Ուշադրութեամբ աչքէ անցուցի թիւ 2323 ձեռագիրը ու բարեբախտաբար գտայ հոն Ձեր մատնանշած ոտանաւորը, զոր ընդօրինակելով կը ներփակեմ:

¹³² Այս մեքենագիր նամակը փաղուած է Մեսրոպ Սրբազանի անձնական նամակներու հաւաքածոյէն:

¹³³ Յայտնի բանասէր ու հնագէտ, որ 1901-ին ծնած է Սիլիստրա, երգնկացի ծնողքէ, մեռած՝ 1976-ին, Միացեալ Նահանգներ, ուր կայք հաստատած էր 1923-ին: «Բազմավէպ»ին բերած իր անգնահատելի աշխատացութիւնը նկատի ունենալով, Միսիթարեան միաբանութեան հայրերը զինք ընտրած են անդամ Ս. Լազարի կանադին:

¹³⁴ Միսիթարեան միաբանութեան կողմէ Վենետիկի Ս. Լազար կղզիի մէջ հրատարակուող հայագիտական հանդէս, որու առաջին թիւը լոյս տեսած է 1843-ին:

¹³⁵ Տե՛ս Յ. Քիւրտեան, «Քուչակեան նոր տաղաշարք մը», «Բազմավէպ», Հոկտ.-Նոյ. 1932, թիւ 10-11, էջ 464-472:

¹³⁶ Մինչդեռ Նորայր Արք. Պողոսեան զայն նշանակած է յիշեալ ձեռագիր մատենանի նկարագրութեան մէջ, թղ. 121բ-է սկսեալ (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Ս. Յակոբեանց», հտ. է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 430):

¹³⁷ Նամակը մեքենագրուած է «Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյն Երուսաղէմի» պաշտօնաթուղթի վրայ:

Ձեռագրին հարազատ մէկ ընդօրինակութիւնն է ներփակեալը, զոր յետոյ տող առ տող բաղդատեցի ձեռագրին հետ եւ ուղղեցի սպրդած սխալները: Բացի կէտադրական ինչ ինչ ուղղումներէն պահած եմ նաեւ ձեռագրին ուղղագրութիւնը: Ընդօրինակած ատենս ես ալ ոգեւորուեցայ անոր պարունակութեամբ. շատ ճարտար ու իմաստալից գտնելով զայն: Ձեռագիրը 153 թուղթէ բաղկացեալ հատոր մըն է. ու կը պարունակէ Վարդանայ առակաները, Կանոնք Թաղէոսի առաքելոյ, քանի մը քարոզներ, Տոմարական գիտելիքներ, շարականներ, գանձեր եւ տաղեր: Դժբախտաբար չունի յիշատակարան, վերջէն թուղթեր ինկած ըլլալուն համար: Գրչութեան տեսակէն դատելով, կարելի է ժՁ-ժէ դարու գործ համարիլ:

Գալով թիւ 743¹³⁸ ձեռագրի Ձեր մատնանշած կտորներուն, անոնց առաջին շորս տողերը կը դնեմ ստորեւ, թղ. 110ա,

(Երգնկացիէն)

Յամենահրաշագործ արարչին որ գոյացան,
Մեծ եւ ահեղ ըսքանչելիք ներգործեցան,
Ոմանք ի տես զարմանալեաց յօրինեցան,
Եւ այլք ի պէտս վայելչութեան մարդկան տվան:

Հանրական արարածոց մասունք լրման,
Ի յերկեակ թիւ որոշեալ բաժանեցան,
Աշխարհի սկիզբն եւ հիմունք հաստատեցան,
Ի յերկուս անկիւնագիծս առկայացան: Եւ այլն

(Ամբողջութիւնը կը կազմէ 1046 տող):

Թղ 121բ,

(Բանք խրատու իմաստասիրաց)

Չորս իրք է որ զթագաւորութիւնն հաստատ պահէ, որ ուննա հաւատ սուրբ եւ ուննա պոխքսիմոս հաստատուն, ի բան պահէ զժողովուրդն եւ օժտէ զարժանաւորքն: Չորս իրք պիտո է թագաւորին, իրաւունս առնել աղքատաց որպէս եւ մեծատանցն, եւ թշնամոյն ոչ կարէ յաղթել քան թտպրով, եւ հետ շարկամաց սէր ոչ կարէ դնել քան խոնարհութեամբ, եւ ի կամս սրտին ոչ հասանի քան համբերութեամբ, եւ այլն:

Կը կանխեմ ջերմապէս շնորհաւորել յառաջիկայ Սուրբ Յարութեան տօնը, մաղթելով Ձեզ լիակատար առողջութիւն եւ ամենայն յաջողութիւն:

Ընդունեցէք սիրալիր ու սրտագին բարեւներս:

Ձերդ սիրով,
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

1 Փետրուար 1937

Սիրելի Բարեկամս Տիար Ա. Զօպանեան,

Ներփակ երկու նամակները, իբրեւ կարեւոր վաւերագրեր, Ձեզ կը ղրկեմ հրատա-

¹³⁸ Թիւ 743 ձեռագիրը գրչագրուած է Իլով, 1618 թուականին:

րակելու համար ԱՆԱՀԻՏ-ի դ մէջ, եթէ, անշուշտ, յարմար դատէք¹³⁹: Հակառակ պարագային հաճեցէք ինձ դարձնել:

Այս նամակները գրուած են Խրիմեան Հայրիկի¹⁴⁰ ընտրութենէն շուրջ տարի մը առաջ, երբ սուր կերպարանք մը առած էր կաթողիկոսական ընտրութեան հարցը եւ ռուսահայ երկու կուսակցութիւններ-Մշակական¹⁴¹ եւ Նորդարական¹⁴²- բուն պայքար կը մղէին իրարու դէմ:

Կը կարծեմ թէ իր ժամանակին յայտնի երկու եկեղեցականաց այս նամակներու հրատարակութիւնը զուրկ չէ շահեկանութենէ՝ կէս դար առաջուան մեր պատմութեան տեսակէտով ու պիտի կարգացուի հետաքրքրութեամբ:

Սիրոյ ողջունիւ եւ յարգանաց հաւաստեօք,
Աղօթանուէր
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

17 Յունուար 1939

Սիրելի Հայրենակիցս Պարոն Արշակ Զօպանեան,

Մեծ ուրախութեամբ ընդունեցայ Ձեր Վալանսէն ղրկած ամսոյս 7 թուակիր նամակը եւ հասու եղայ պարունակութեան:

Ձեր փափաքին համաձայն կը ներփակեմ Մելքիսեդեկ¹⁴³ եւ Երեմիա¹⁴⁴ եպիսկոպոսներու նամակները, որոնց մէկ օրինակը քովս պատրաստ ունէի բարեբախտաբար ու ազատեցայ զանոնք երկրորդ անգամ օրինակելու յոգնութենէն:

Շատ շնորհակալ եմ Նոր Տարիի եւ Սուրբ Ծնունդի առթիւ Ձեր բարեմաղթութիւններէն: Նոյնը կը մաղթեմ Ձեզ փոխադարձաբար, աւելցնելով որ ըլլաք միշտ քաջողջ ու կայտառ ու չսպառին բնաւ Ձեր կորովն ու եռանդը, զորս այնքան անձնուիրութեամբ ու աշխոյժով ի սպաս կը դնէք Հայ դատին եւ Հայ Գրականութեան:

Ձեր յոբելեանին առթիւ արդէն շնորհաւորական հեռագրեցի ժամանակին: Չափազանց ուրախ եմ որ այս անգամուան Յոբելեանը համազգային բնոյթ մը ունեցաւ ու Հայութեան ամէն խաւերն ու հոսանքները անխտիր իրենց յարգանքի ու գնահատութեան տուրքը ընծայեցին մեծարժէք ու բազմավաստակ Յոբելեարիդ: Ապրիք երկար, որպէսզի բախտն ու պատեհութիւնը ունենաք տօնելու նաեւ Ձեր աղամանդեայ Յոբելեանը: Ձեմ գիտեր թէ ես պիտի հասնի՞մ այդ օրուան, վասնզի ծերութիւնը արդէն սկսաւ ճնշել

¹³⁹ «Անահիտ»ի մէջ շիւնդիպեցանք այս նամակներուն:
¹⁴⁰ Մկրտիչ Ա. Վանեցի (Վան, 1820-1907, Վաղարշապատ), Հայ եկեղեցոյ 125-րդ կաթողիկոսը, որ գահակալած է 1893-ին: Խրիմեան Պոլսոյ պատրիարքութենէ հեռանալէ ետք, նախնական կաթողիկոս ընտրուելու, քանի մը տարի մնացած է Երուսաղէմի վանքը:
¹⁴¹ «Մշակ» թերթը հրատարակուած է Թիֆլիսի մէջ, 1872-1921 թուականներուն: Թերթի հիմնադիրն ու առաջին խմբագիրն էր Գրիգոր Արծրունի: Ալեքսանդր Քալանթար եւ Լէօ Նոյնպէս վարած են թերթի խմբագրութիւնը:
¹⁴² «Նոր Դար» հրատարակուած է Թիֆլիսի մէջ, 1883-1916 թուականներու միջեւ: Թերթի խմբագիրն էր Սպանդար Սպանդարեան:
¹⁴³ Մելքիսեդեկ Եպս. Մուրատեան ծնած էր 1836-ին, Տաւուշ: Եղած է Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանի ուսուցիչն ու տեսուչը, «Սիօն»ի խմբագիրը: Վարած է նովրակոսութեան պաշտօններ: Անհամաձայնութեան մը պատճառով հեռացած է Երուսաղէմէն: Վախճանած է 1903-ին Զմիւտնիա, ուր առաջնորդական պաշտօն կը վարէր: 1885-ին կաթողիկոս ընտրուած է, սակայն ընտրութիւնը չէ հաստատուած կայսեր կողմէ:
¹⁴⁴ Հաւանաբար խօսքը կը վերաբերի Երեմիա Եպս. Տէր Սահակեանի, որ 1842-ին ծնած էր Խարբերդ, Քէտերիկ գիւղը: Եղած է Ս. Յակոբեանց միաբանութեան ակնառու անդամներէն՝ վարելով տարբեր պաշտօններ: 1892-ի կաթողիկոսական ընտրութեան քառանկուն ցանկին վրայ էր: Վախճանած է 1900-ին, Երուսաղէմ:

զիս, մանաւանդ երկու տարիէ ի վեր սրտի վիճակ մը երեւան եկած է վրաս, որ ըստ բաւականին մտահոգիչ հանգամանք ունի: Ամէն պարագայի մէջ Տիրոջ կամքը օրհնեալ թող ըլլայ:

Պաղեստինի խռովայոյզ վիճակը աւելի քան երկու տարիէ ի վեր իսկապէս անտանելի կացութիւն մը ստեղծած է ամբողջ երկրին մէջ¹⁴⁵: Ատոր հակազդեցութիւնը վանքերնիս նաեւ կրելու վրայ է: Խանգարուեցաւ մեր ելեւմտական հաւասարակշռութիւնը ու տնտեսական ծանր տագնապի մը առջեւ կը գտնուի այս պահուստ Միաբանութիւնը: Երեւակայեցէք որ միայն վերջացող տարիի ընթացքին մօտաւորապէս վեց հազար անգրղիական ոսկրի վնաս մը ունինք Երուսաղէմի ու Յաֆայի կալուածական հասոյթներէն: Ու տակաւին անստոյգ է ապագան ու չենք գիտեր թէ ինչ անակնկալներ պիտի պատահին:

Այս վիճակն է ահա պատճառ, ինչպէս Դուք ալ ենթադրած էք, Աւետիս Մուրատեանի նամակները անպատասխանի ձգելուս: Այսու հանդերձ Մուրատեան իր մտադրութեան համաձայն թող մեկնի Կիպրոս ու այնտեղէն գրէ ինձ, որպէսզի աշխատինք իր Պաղեստին մոտքի արտօնութիւնը ստանալ: Յարմար առիթով մը ես ալ կը գրեմ իրեն:

Պատուիրեցի մեր Տպարանի Տեսչին որ իմ նոր հրատարակած Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեանի ՕՐԱԳՐՈՒԹԵՆՆԷՆ¹⁴⁶ օրինակ մը իմ կողմէ ղրկէ Ձեզ: Կը յուսամ թէ ցարդ ընդունած էք զայդ: Այդ գիրքի մասին յոյժ գնահատական նամակներ ընդունեցայ Հայր Ակինեանէ¹⁴⁷ եւ Տորթոր Թորգոմեանէ¹⁴⁸: Կը յուսամ թէ Դուք եւս պիտի հաճիք պատուել զիս Ձեր ԱՆԱՀԻՏ-ին մէջ¹⁴⁹:

Սիրոյ եւ բարեկամական սրտագին ողջոյններով,
Ձերդ
Մեսրոպ Եպս. Նշանեան

*

4 Մայիս 1939

ԱԶՆՈՒԱՇՈՒՔ ՏԻԱՐ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ
Ի ՓԱՐԻԶ

Սիրելի բարեկամ եւ հայրենակից,
Յաջորդաբար ընդունած եմ Ձեր տարւոյս Յունուար 27, Փետրուար 21, եւ Մարտ 20 նամակները:
Մեր յաւէտ երջանկայիշատակ Ս. Պատրիարքի անակնկալ եւ յանկարծահաս վախ-

¹⁴⁵ 1936-1939 թուականներուն Պաղեստինի արաբները ապստամբութիւն բարձրացուցած էին բրիտանական հոգատարութեան դէմ՝ յանուն արաբական անկախութեան եւ հրէական երկիր մը ստեղծելու փաղափականութեան դէմ:

¹⁴⁶ Երեմիա Ձէլէպի Քէօմիւրճեան, «Օրագրութիւն», հրատ. Մեսրոպ Արք. Նշանեան, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1939:

¹⁴⁷ Անուանի բանասէր, ձեռագրագէտ: Ծնած է Արդոփն, 1883-ին, վախճանած՝ 1963-ին, Վիեննա: Անդամ՝ Վիեննական Միաբանութեան միաբանութեան, երկարամեայ խմբագիր «Հանդէս ամսօրեայ»ի: Ունի մեծագրութիւն մը Քէօմիւրճեանի մասին:

¹⁴⁸ Յայտնի բանասէր, հանրային գործիչ: Ծնած է 1858-ին, Պոլիս եւ մեռած 1942-ին, Փարիզ: Իր կարեւոր հրատարակութիւններէն է Քէօմիւրճեանի «Ստամպոլայ պատմութիւն»ը, երեք հատորով, նոյն ժամօրագրութիւններով: Իր յուշագրական հատորը՝ «Անցուկը մոռցուկ», մեր կողմէ հրատարակուած է Պոլիս, 2020-ին:

¹⁴⁹ Նշանեանի հատորին առթիւ կատարուած յատուկ անդրադարձի մը շնամոտիպեցանք, թէեւ ան նշուած է «Ստացած հրատարակութիւններ»ի շարքին (տե՛ս «Անահիտ», թիւ 1-3, Յունուար-Մարտ 1940, էջ 45):

ճանուամին¹⁵⁰ ազդած յուզումը՝ որուն ազդեցութիւնը կրելու վրայ եմ տակաւին, թոյլ շտր-
լաւ ինձ օրը օրին պատասխանելու անոնց: Ատոր համար կը յուսամ թէ ներողամիտ
կը լինիք:

ՍիՈՆ-ի բացառիկ թիւին տպագրութիւնը աւարտելու վրայ էր՝ երբ վերջին պահուն
հասաւ Ձեր ձեռագիրը եւ Ձեր փափաքին համաձայն կարելի եղաւ զետեղել զայն նոյն
թիւին մէջ¹⁵¹:

Ամենէն վերջ ընդունեցայ Ձեր Ապրիլ 24 թուակիր շնորհաւորականը Պատրիարք
ընտրուելուս առթիւ¹⁵²: Դուք ալ գիտէք թէ բաւական յառաջացած եմ տարիքով եւ վա-
նական երկարամեայ պաշտօնավարութիւններս չափազանց յոգնեցուցած ու տկարա-
ցուցած են զիս, այնպէս որ այլեւս իրաւունքս էր քաշուիլ գործերէ եւ երեկոյացած
կեանքիս մնացեալ օրերուն մէջ քիչ մը հանգիստ վայելել: Բայց միաբանակից աւագ
եւ կրտսեր եղբայրներուս միահամուռ բաղձանքը պարտաւորեց զիս համակերպիլ եւ
ստանձնել պաշտօնը վստահանալով անոնց սիրոյն եւ աջակցութեան:

Շնորհակալ եմ Ձեր շնորհաւորութեանց եւ մաղթանքներուն համար, որոնց անկեղ-
ծութեան բնաւ չեմ տարակուսիր, քաջածանօթ ըլլալով թէ վաղեմի եւ սիրելի բարեկա-
մի մը սրտաբուխ արտայայտութիւններն են անոնք:

Կ'ողջունեմ զՁեզ սիրով եւ Ձեր յաջողութեան եւ քաջողջ արեւշատութեան համար
եմ միշտ ի բոլոր սրտէ աղօթարար՝

Մեսրոպ Արք. Նշանեան
ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

*

26 Հոկտեմբեր 1939

Սիրելի հայրենակից Տիար Ա. Չօպանեան,

Շատ շնորհակալ եմ որ չմերժեցիք խնդրանքս ու հրատարակուելիք ՀԱՅ ԵՐՈՒՍԱ-
ՂԷՄ-ի համար զրկեցիք Ձեր շատ սիրուն եւ յոյժ շահեկան գրութիւնը:

Սակայն դժբախտական քաղաքական անակնկալ իրադարձութիւններ յանկարծ
տնտեսական անձկութեան մատնեցին վանքերնիս ու մեզ ստիպեցին առժամապէս յե-
տաձգելու գործադրութիւնը կարգ մը ծրագիրներու, որոնց կարգին է նաեւ ՀԱՅ ԵՐՈՒ-
ՍԱՂԷՄ-ի հրատարակութիւնը¹⁵³:

Արդէն Պաղեստինի ծանօթ կացութիւնը երեք տարիներէ ի վեր կը ճնշէր մեր վրայ
ու տակաւ կը խանգարէր մեր ելմտական հաւասարակշռութիւնը եւ արգելք կ'ըլլար
վանքին պարտքը շիջուցանելու մասին եղած կարգադրութեանց իրականացման: Մինչ
կը յուսայինք թէ շնորհիւ Բրիտանական Կառավարութեան ձեռք առած իմաստուն եւ
շրջահայեաց միջոցներուն բնականոն վիճակը պիտի վերահաստատուէր, անակնկալօ-
րէն վրայ հասաւ շարաղէտ պատերազմը ու աւելի ծանր կացութեան մը առջեւ դրաւ մեզ:

¹⁵⁰ Թորգոմ Արք. Գուշակեան Պատրիարքը իր մահկանացուն կնքած էր 10 Փետրուար 1939-ին, սրտի կաթուածի
մը հետեանմով:

¹⁵¹ Տե՛ս Արշակ Չօպանեան, «Մեծ հայ դէմք մը», «Սիոն», Մարտ-Ապրիլ 1939, էջ 140-143:

¹⁵² Մեսրոպ Արք. Նշանեան Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուած էր 19 Ապրիլ 1939-ին:

¹⁵³ «Հայ Երուսաղէմ»ի հրատարակութիւնը թէւ չ'իրականանար, սակայն նոյն խորագրով ու Հայ Երուսաղէմը
ծանօթացնելու միտնոյն նպատակով, սակայն խմբագրական այլ մօտեցումով մը 1948-ին Պոստոնի մէջ կը
հրատարակուի պատկերազարդ ուրիշ գրքով մը, Երուսաղէմի միաբան Սիոն Եպս. Մանուկեանի աշխատասի-
րութեամբ:

Մաղթենք որ ոչ շատ ժամանակէն բրիտանական ու ֆրանսական ազնիւ եւ վեհանձն պետութիւնները յաղթապանծ դուրս ելլեն այս դժնդակ պայքարէն, զոր ստիպուած են մղել արդար դատի մը ի պաշտպանութիւն¹⁵⁴:

Ձեր ձեռագիրը կը պահենք խնամքով ու պիտի հրատարակենք զայն ներկայացած առաջին իսկ առիթով:

Մեր պաշտօնի հաստատութեան արքայական հրովարտակը Պաղեստինի եւ Անդր-յորդանանի Բարձր Գոմիսէրութեան ապարանքին մէջ Սեպտեմբեր 27-ին մեզ յանձնուեցաւ, պատուամեծար արարողութեամբ, նոյնինքն Վսեմ. Բարձր Գոմիսէրի¹⁵⁵ ձեռամբ: Այդ առթիւ տեղի ունեցած հանդէսներու նկարագրութիւնը կը կարդաք ՍիՈՆ-ի Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր միացեալ համարին մէջ:

Կը յուսամ թէ հանգիստ ու քաջառողջ էք, Սիրելի Բարեկամս, որուն համար միշտ աղօթող եմ սրտիս բոլոր ջերմութեամբ: Երանի թէ առիթ մը ստեղծէիք անգամ մըն ալ Երուսաղէմ գալու եւ իմ մեծարելի հիւրս ըլլալու: Աւելորդ է ըսել թէ ատիկա մեծամեծ ուրախութեան եւ մխիթարութեան պատճառ պիտի ըլլայ ինձ: Վստահ եմ որ Ձեր ազգանուէր ու հայրենասէր սիրտն ալ պիտի հրճուէր անցնող քսանամեակի ընթացքին Սուրբ Աթոռիս մէջ տեղի ունեցած յառաջդիմութեանց եւ բարեկարգութեանց ի տես:

Ձերմագին ողջոյններով, Ձերդ միշտ սիրով,

Մեսրոպ Արք. Նշանեան

Յ. Գ. Մօտ երկու ամսէ ի վեր Հայր Ն. Ակինեան քաղաքս կը գտնուի ու իր ուսումնասիրութիւններով կը պարապի մեր մատենադարանին մէջ:

ԴՈԿՏ. ՆԱՐԵԿ ՔԱՎԱՆԱՅ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

¹⁵⁴ Կ'ակնարկէ Երկրորդ աշխարհամարտին, որ սկսած էր 1 Սեպտեմբեր 1939-ին՝ Գերմանիոյ կողմէ Լեհաստանի գրաւումով: Բրիտանիա ու Ֆրանսա Գերմանիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած էին 3 Սեպտեմբերին:
¹⁵⁵ 1938-1944 թուականներուն Պաղեստինի Բարձր Կոմիսարն էր Հերլա Մաք Մայքլը (1882-1969):